

PROF. E. TENNMANN

HINGE SUREMATUS

FILOSOOFILINE SEERIA

FILOSOOFILINE SEERIA

NR. 1

TOIMETUS: PROF. K. RAMMUL,
PROF. ED. TENNEMANN,
DOTSENT V. FREYMANN

VASTUTAV TOIMETAJA J. AINELO

TARTUS, 14. DETSEMBRIL 1935

PROF. E. TENNMANN

HINGE SUREMATUS

23048

NOOR-EESTI KIRJASTUS TARTUS

Korrektor J. Ainelo

2-65867

A-9977

SAATEKS.

Erilise häämeelega saadan välja selle raamatu, teadvusega, et see on, kuigi lihtsas keeles, ometi puhastverd mõtteteadusliku sisuga teos. Ta käsitleb hinge surematust kui tõsist ja väga olulist küsimust, mis aastakümneid haritlaste silmis polnud teaduse vääriline, kuna materialistlik usk oli liiga pääletungiv ja esines teaduse nimel. Selle juurdunud arvamise pärast võime mõista, miks meie haritlased ja koolinoorsugu haritlaste juhtimisel usuelule võõrduksid, kuna teisest küljest töölisliikumine oli tulle kallas, ilma et keegi oleks tõeliselt töölistkonna vaimuelu eest hoolitsenud, kui poliitilist kihutustööd mitte pidada vaimueluks.

Usulised juhid leppisid enamiste külge harjutatud pinnaliste fraasidega, kuna nad ju hingeliselt haritlaste materialismile mitte nii võõrad ei olnud kui need usule. Kirik sattus enam rahvuspoliitilisse võrkpalli, kui usuelu hooldaja ossa. Tõsisemad juhid hädaldasid sinoditel ja konferentsidel, ei võinud aga teed leida, kuna ilma kontrollita eeldasid usu ja teaduse vastuolu. Selles olukorras asume tegelikult praegu.

Saksa sõjakaotuse teoloogia tungis meilegi pääle ja leidis võõrastaval kombel poolehoidu,

ehk meie küll ei oleks pidanud Luteri vaimu selliselt nägema. Kuid usuline rippuvus Luteri kodumaast, nagu ta on mõjul Soomes ja Skandinaavias, ei lubanud kuidagi meid usuliselt vabaneda. Päälegi köidavad meid muud kultuurilised sidemed, millest siin tulevad kõne alla ainult maailmavaatelised. Plato kõrgemeelne idealism on äratanud palju suursugust ohvrimeelt ja kristliku tiiva all toetanud enda salgast, jättis aga seletamata, kelle hääks või kelle kasuks. Kes on viimaks need tõelised ohvrite nõudjad ja saajad, kes valmis on ka inimeste õigustatud õigust ikka omakasu tähe alla säädma ning omakasu idealistlike fraasidega üle lakeerima?

Et kristlik usk ise mitmel põhjusel nii ja teisiti on materialiseerunud ja lihalikule inimesele vastutulelikumalt suhtub kui hingelisele ning sageli viimast pidurdab, näeme nii mitmel puhul tegelikus kiriku elus, kus ühiskondlikud patud korduvad vähe teisel kujul.

Nii on palju põhjust usulisi küsimusi uuesti ja nimelt teaduslikult käsitleda, kõiki praktilisi külgi nimetamata, kuid siiski riivates.

Käsitluses ettetoodud maailmavaatelistele eeldustele ülevaade ja arvustus ei puuduta ainult hinge surematuse küsimust, vaid on hoopis suurema ulatusega, kuigi siin ainult ühe peäküsimusega seotud. Eriti viljakas peaks käsitlus olema inimese väärtuse ja võimete õiglasemaks hindamiseks ja vastavate järelduste tegemiseks.

Loodan, et saan selle tööga aidata kunstliku pingutuse vähendamiseks usu ja teaduse vahel, mis peaks vastuvõetav olema mõlema äärmuseni viidud seisukoha esindajaile.

Olgu veel öeldud, et olen teadlikult hoidunud usulistest argumentidest, sest raamat on kavatsatud populaar-teaduslikuna. Tõeliselt ei ole see puhtale usule kahjuks ega teadusele häbiks, kui inimene kõigepäält süveneb iseenda ja oma olemasolusse puhta mõistuse abil.

Lahkarvamiste võimalused on ette teada ega too meile mingit üllatust. Meie huvi on kõigepäält neile pühendatud, kellele tõde midagi väärt, esinegu ta siis usulises või teaduslikus rüüs. Usu ja teaduse vahekorra selgitamine siia ei kuulu. Kuid lugeja võib leida, et eelolev käsitlus, kui ta näib riivavat mõnd usulist veenet, siis teeb seda ainult naiivsema segausu arvel, mitte aga kõrgema puhtama usu arvel, mis tõenäi ei peaks ennast puudutatuna tundma.

Kes tahab usu suveräänsuse eest seista, peaks olema suurejooneline ja mitte eeldama usulist nõrkust, et seda varjata teaduse puudustega. See ärgu kartku ausat teadust. Sest puhas teadus pole usu murdja, vaid uurib ise usku igakülgselt.

Tartus, 2. juulil 1935.

E. Tennmann.

1. Küsimuse sääd.

Elukogemused ja natuke lihtsat mõtlemist ajakohase haridusega segatult, kipuvad asuma eitavale seisukohale hinge surematuse suhtes.

Näib nagu oleks ainult veel kirikul huvi säilitada usku hinge surematusse, et kirikut hoida lagunemise eest. Pääle kiriku ei paista ükski asutis sellest huvitatud olevat. Üksik inimene ei ohverdaks küll meeleldi oma lootust igavesele elule. Aga õpetused, mis valgusid möödunud sajandil teaduse tippudelt laiemaisse kihtidesse, kõik ikka teaduse nimel, löid õhukonna, milles kaua aega paistis otse harimatu olevat, tunnustada hinge surematust. See oli „teadusliku“ materialismi õitseag.

Mitte ainult loodusteadlased ja mõtteteadlased, isegi usuteadlased pole alati kindlad ses asjas. Kuulsamate, suuremate usuteadlaste hulgas leiame mehi, kes väga ettevaatlikult väljendusid surematuse küsimuses, ja kelle isiklik tung ja maitse selgesti kippus andma eitavat vastust ses asjas.

Tegelikus elus esinev hoolimatu võitlus olemise eest ei soodusta just surematuse usku. Pääsi, et siin selles elus hästi läbi saaks. Mis edaspidi tuleb, on teadmata. Viimaks on ju surma lähenemisel veel aega pattusid kahetseda

ja andeks saada. Nii siis: lõbusalt patus elada ja õndsalt surra — siis on kõik korras? Sellisele mõtteviisile on isegi kirikul raske vastu hakata. Seda enam, et surematuse usk näib olevat „puhas“ usk, mis oleneb ainult usklikust endast. Ja kes viimaks ikka teise südamesse näeb? Kui kuulda ja lugeda veel kõiksugu järelehüüdeid surnuile, siis saab mulje, et kindlat usku hinge surematusse pole isegi kirikus palju. Sellest kõneldakse säääl õige vähe. Kalmistu- ja surnutepühadel on jutlustajad sagedasti raskes olukorras, mitte ainult omaette, vaid ka kuulajate pärast. Koguduste mass kuulab hää meelega jutlust kaduvusest ja närtsimisest. Ülestõusmise kuulutus tundub õõnes ja kunstlik, seda vabandatakse piltlikkusega ja õpetajaile pandud kohustusega, mis leitakse ka korras olevat. Ei oldagi väga nõudlik tõe suhtes. Muidugi ei tule see kõik üksiku usukuulutaja arvele. Seisukord on juba niisugune. Maarja neitsilikkus ja Kristuse isiklik täisjumalikkus on mitme silmis hoopis olulisemad kui „omakasupüüdlük“ surematuse. Teine lugu on elujanu rahuldamine siinses maises elus. See võib olla sagedasti selline, et parem ongi, kui ta jääb teises ilmas karistamata. Siis on elu selles ilmas vabam. Ja vahva on mees, kes kõik rõõmukarikad tühjendab, kui aeg on, ja siis „usklikult patukahetsejana“ sureb.

Tegelik elu on kahe otsaga, kahe mõttega teineteise vastu. See olukord peegeldub ka teaduses ja teaduste sisemises vastuolus. Teadus ei ole ühtlane. Teaduse vahekord usuga on tehtud mitmeti otse vaenulikuks, nagu oleks isendast mõistetav, et need ei või olla kooskõlas. Usumehed tuletavad meelde Luteri sõna mõis-

tuse kägistamisest, aga unustavad küsimuse, missuguses meeleolus ja missuguse mõistuse vastu ja mis mõttes Luter kord tarvitab seda ägedat sõna, ja kas see sõna üldse on öeldud põhimõtteliselt, üldiselt või päris juhuslikult? Vahest leiduks praegugi juhust korrata seda sõna näilise õigusega, aga mitte igasuguse „usu“ kasuks, ammugi mitte igasuguse „usulise“ politika kasuks, ja ka mitte iga mõistuse kahjuks. Sest viimaks pole ju teadus ühtlane. Teadusmees võib ka isiklikke mõtteid ja arvamusi avaldada, mis kõnelevad otse teaduse vastu. Sest teaduse alused pole ise kaugeltki kooskõlastatud. Ühtluse puudust on sellega mõlemal pool, niihästi usu kui teaduse poolel.

Kui nüüd surematuse tunnustamine või salgamine avaldab nii erinevat mõju tegelikule elule, avalikule ja salajasele „kõlblusele“ ning elunautimise „õigustusele“, siis pole see küsimus sugugi kõrvalise tähtsusega. Selgus ses asjas peaks tõstma inimese elu- ja teovõimet, peaks suutma puhastada avalikku moraali, kaotama hirmu ja lonkamist kahe vahel, lahendada usu ja teaduse suhteid ning andma veel teisi praktilisi tulemusi.

Meid huvitab siin tõde. Kaks tõde ei saa olla ühes küsimuses teine teise vastu. Ei saa ka olla usuline tõde teadusliku tõe vastu ega ümberpöörduvalt. Küll võib olla usk usu vastu. Siis on vähemasti üks neist ekslik, vahest ka mõlemad. Kaks teadusmeest võivad küll esineda teaduse nimel vastamisi, aga mitte lõplikult. Teadusmees võib ka eksida nagu usumeeski. Siis on tegemist pooliku või puuduliku teadusega. Teadus ei ole veel lõplikult valmis.

Kui väidetakse, et usk ja teadus on põhi-

mõttelised vastased, siis on tegemist ränga eksitusega. Teaduslik tõde ei saa olla usuliselt vale ega usuline tõde teaduslikult vale. Ei ole ka õige usku toetada teaduse puudulikkusega või nõrkusega, see tähendab, seletada, nagu algaks usk säälpool teadust. Siis tehakse usk nimelt teadmatuseks või teaduse piiritaguseks, aga mitte sõbralikuks üleaedseks. Sel puhul peaks aga lihtsal usklikul ka juba olema teaduse ülevaade, et teada, mida teadus ei tea ja mida võib või tuleb uskuda. Et see väide esineb ka usukaitsjate pool, näiliselt usu üleoleku mõttes, siis ei märkagi seda liiki kaitsjad, et nõnda usk otseteed teadusest rippuvaks tehakse, mis aga ei ole õige, see annab usule võõra, ühekülgse iseloomu. Usk, mille ainus tugev külg on teadmatust, asub vale eeldusel. Seepärast ei küsi meie: Kas teaduse praegune seisund võimaldab usku hinge surematusse? Sest siis võiks kord aeg tulla, kus kaob see võimalus. Vaid meie küsime: Kas hinge surematuse eitamine on teaduslik? Ja vastame sellele eitavalt, tähendab, meie ei loe surematust mitte ainult usu, vaid ka teaduse küsimuseks, rippumatult igasugusist eeldusist.

Selleks on aga vaja puhastada rida mõisteid. Tuleb selgitada, mis on hing? Kas on hinge? Mis on surm? Missugustel alustel ja eeldustel asub nende küsimuste lahendamine? Tuleb mitu küsimust juurde võtta, mille otsene side meie küsimusega paistab esiotsa võõras.

Aga juba see ettevõte, selgitada hinge surematust teaduslikult jaatavas mõttes, võib paista hädaohtlik. Kellele? — Usule. — Kuidas nii? Meil on väga juurdunud arvamus, et usu alusteks on nimelt mõistusele võimatud asjad, ja et

nende võimatuste uskumine on teene Jumala ees, nii et mitte ainult usklik inimene, vaid — Jumal ise on teaduse vastane. Et mõni hirmul on sellise usu kaotamise pärast, siis on hinge surematuse teaduslik tõestamine — usuvastane tegu!! Sest usk tahab pime olla, nagu Aabram enne väljarändamist ja enne Iisaki ohverdamist. Nii, et kui teadus usule appi tuleb, siis teeb ta usule kahju ja rikub usu ära. Tule veel teist aitama! Usk ei tahagi teissugust kui oma vastast teadust? Usk ei tahagi ususõbralist teadust? Muidu läheb usu senine pimedus kaduma!? Säärane usk paneb küsima: mis usk see siis õieti on? Kas see usk tahab kanda ristiusu nime? Millise õigusega? Kelleks peab selline usk siis oma Jumalat? Kas see Jumal, kes helitab usupimedust ja kardab teadust, kas see on üldse enam Jumal? See on mingi vaimuhaigete viirastus või hirmutis, keda mõne arusaamatuse pärast austatakse Jumala nimega ja kelle pärast nõutakse, et ka teised inimesed peavad oma mõistusest endid lahti ütlema. Ja sellel usul on nii suur õigus, et ta hulk asju pää pääle nõõrab ja pahaks paneb, kui ta nõudmine läbi ei lähe? Siis kurdetakse veel, et usk langeb, et inimesed võõrduvad ja taganevad usust? Ja seda nuttu nutetakse avalikult, päisel päeva ajal? Või on see mõne kildkonna variseerlik mäng, et mõttetustega ja mõttevastasustega erisihete saavutada? Säärane mõtte- ja teovõimetu usk nõuab endale veel pühaduse paistet, aukartust ja eesõigusi!

Jälle on meil vale mõtteviisiga tegemist. Usu mõiste ei ole puhas. Usk ei ole mitte vale ja võimatuste tõekspidamine, usk on — võim (= võit), mis maailma võidab, mitte mõttetu-

sega, ega võimatustega, vaid inimestes esineva ja avalduva jumaliku tõe ja vaimu väega, elavate inimeste mõjul.

Keskajal valitses usk võimuga, tule ja mõõgaga, aga ei võitnud, vaid kaotas. Meie ei soovita nõrka usku, mis väliselt võimult tuge otsib, vaid jõulist usku, mis ei tunne hirmu mõistuse ega teaduse ees, mis ei elata ennast prohvetite ega preestrite võõra usuga, vaid tunnustame ainult seda usku, mis tõstab inimese tõeliseks Jumala vääriliseks inimeseks.

Mõistete selgitust on nähtavasti igal sammul tarvis. Kui see peaks usule hädaohtlik olema, siis astub kartliku usu asemele uus usk, mis õigusega kannab kristliku usu julget nime.

Kristliku usu ilmutus ei ole teaduse vastane. Kristlik ilmutus eeldab ja nõuab arupärast mõtlemist. Kui ilmutus peaks tõesti nii erinema, nii lahku minema mõistusest, nagu mõned seletavad, siis ei peaks ilmutus üldse kuidagi kättesaadav olema, ka prohvetile mitte. Siis ei peaks ka evangeelium üldse kellelegi arusaadav olema. Siis peaks iga-sugune usuõpetus ja jutlustamine olema lausa mõttetu. Mis tähendus või väärtus oleks ilmutusel, mis jääks oluliselt ja jäädavalt inimestele võõraks, nagu neegri keel, mida meie ei kavatsegi õppima hakata? Teine on lugu, kui ilmutus on nii suur ja sügav, et ta paneb mõtlema vastasedki. Siis on ka usul väärtus, siis teeb ta väärilist imet, ta ilmutab oma võimu, mida seni ei tuntud, aga nüüd nõutakse.

Kristus ei sundinud usku mitte kellelegi kavalusega ega ähvardustega pääle. Ja kui mõni

säärane sõna ta suhu on pandud, siis võime seda kergesti tunda. Ehtsad Kristuse sõnad ja teod on nii selged ja puhtad, et tema kuulutus võitis ka mõned väga suured võimumehed ilma mõõgata, hoolimata isegi sellest, et ta sõnu sugugi mitte alati puhtal kujul edasi ei kantud. Kristuse vaim on nii selge ja tema mõistus nii terav, et keegi ei suutnud neid tumestada ega nüritada. Meil on võimalik neist isegi paremini aru saada, kui paljudel eelmistel põlvedel. Neist võime hulga järeldusi teha, mis näitavad, et kristlus ei olnud ainult uus usk, vaid tõi ka uue vaate elule ja maailmale, mis isegi ületas endise teaduse alused. *) See on meile väga tähtis ka järgneva töö jaoks. Sest meie küsimus on suure ulatusega maailmavaateline küsimus, mis nõuab mitmekülgset järjekindlat käsitlust. Kui meie tahame leida teadusliku vastuse, siis ei lähtu meie usulisest, vaid teaduslikust seisukohast, ja nimelt asume kõigepäält teaduste teaduste — mõtteteaduse pinnale, et enne kõike selgitada teaduste lõppkuvõtteid, mida nimetame lühidalt maailmavaateiks.

---

*) Usu esindajate suhtumine maailmasse on nelja tüüpi: täiseitav, täisjaatav, osalt-jaatav kompromiss ja orgaaniline-harmoniline. Täiseitaval seisukohal asuvad lihasuretajad mungad ja kloostrimoraali pooldajad, kes näevad pattu kõiges maises, materias, lihas ja poolitavad maailma dualistiliselt kahe põhiprintsiibi (liha ja vaimu või idee ja materia) vahel.

Täisjaatav on üheprintsibiiline (monistiline) materialism, mis tuletab ka vaimuelu materiast ja tunneb elujoovastust „loomuliku“ elu alusel, nagu renessansi ajajärk.

2. Maailmavaated.

Maailmavaate nimele tehakse palju ülekohut. Igasuguseid seisukohti on hakatud nimetama maailmavaateks. Kõneldakse koguni sotsialistlikust, rahvuslikust, katoliiklikust, protestantlikust, progressiivsest, kapitalistlikust, proletaristsest, kommunistlikust ja muist „maailmavaateist“. Sääraseid nähteid võib ainult seisukohtadeks nimetada, mitte kunagi maailmavaateks. Maailmavaateks nimetame ainult neid vaateid, mis lähtudes ühest teatud põhimõttest, püüavad sellest samast põhimõttest tuletada ning seletada kogu maailma olemist terves ulatuses. Arusaadav, et selliseid maailmavaateid ei ole palju. Kuigi on olemas terve kirju rida mitmesuguste nimedega varustatud õpetusi, lõppeks on olemas ainult kaks maailmavaadet, mis tõeliselt kõne alla tulevad, kui senised mõjurid, ja kolmas maailmavaade, mis paremini peaks rahuldama niihästi usulisi kui teaduslikke nõudeid ja tingimusi.

Need kolm maailmavaadet on — *materialism*, *idealism* ja *personalism*.

Kompromissi seisukoht väljendub kahesuguses moraalil: üks valjem — kloostriale, teine mõõdukas — ilmalikkudele, nagu katoliiklikus kirikus.

Orgaaniline-harmoniline seisukoht maksab sääli, kus ei lähtuta sellest või teisest põhiprintsiibist, kui ainast või eelistatust ega looda kunstlikku kompromissi, vaid leitakse normaalne alus ja kord tööks „selles“ maailmas. M. Luter lahkudes kloostrist ja tunnistades iga ausa töö, ka riigi-juhtimise, abi- ja perekonnaelu Jumala teenimiseks, säädis kooskõla jalule seni vaenuliste äärmuste vahel ja uuendas ka sel joonel tõelise normaalse kristluse, millega pani ka loomuliku aluse teaduse ja kunsti arenemisele ning tervele moraalile.

A. *Materialism.*

Lihtsal naiivsel kujul on materialism esimene ja harilik arusaamine elust ja ümbrusest. Iga laps on loomulik materialist. Ta teab ainult, mida ta näeb silmaga, katsub käega, märkab, mille vastu pörkab. Esimesed materialismi õpetajad on kaks meelt: nägemine ja kompamine. Kuulmine kuulub siia ainult siis, kui kõrv otsekohe midagi kuuleb, nagu püssipauku või koerahaukumist. Kui aga kuuldakse mõnda lugu või sõnumit ruumiliselt kaugemalt, siis tuleb juba arvesse midagi, mida ei nähta ega ise otseteed ei kuulda. Nägemine ja kompamine kutsuvad ruumi tajumise esile, kuulmine ainult siis, kui samal ajal hääle allika kaugus, lähedus või ühetoonilise heli pikkus arvesse tuleb. Veel vähem puutuvad teised meeled siia. Mis on maitsmisel, haistmisel, tasakaalutundel, külma- ja soojatundel ruumiga ja mateeriaga tegemist? Ruumi kujutlusel on materialismi tekkimisel ülisuur tähendus. Sest ühenduses ruumiga loetakse olemasolevaks ainult seda, mis on olemas ruumis. Mida ruumis ei ole, kuidas seda üldse võib olla? Nii tekib ju ka küsimus: Kust meie tuleme ja kuhu meie läheme? Kas tohib sellele vastata: Meie tuleme tühjusest ja läheme tühjusse? Kui ruumi üle pikemalt järgi mõtelda, tuleme väga imelelikele otsusile. On ju tõesti kentsakas mõtelda, et see, mis on — kõik nähtavad asjad, inimesed, loomad asuvad tühjas ruumis, ja ruum ise, puhas ruum on — olemata. Ruum ise ei ole mitte midagi. See, mis on, asub selles, mida ei ole. Aga kas on tühja ruumi üldse ole-

mas? Mis pidid küll esimesed inimesed mõtlema, kui tuul kõigutas puulatvu? Et puuladvad iseendid liigutavad? Kui külm tuul vastu nägu puhus ja midagi näha ei olnud, kes siis oli see külm puhuja? Kas mõni tont vahest? Meie teame, et päris tühja ruumi maa pääl üldse ei ole. Ka tühi korter pole tühi, ta on täis õhku. Ka ruum maa ja päikese vahel ei saa olla tühi. Kas ruum on otsatu? Kui mitte, kus on ta ots? Mis on siis säälpool ruumi otsa? Jälle ruum? Aga kuidas saab ruum olla lõputa? Edaspidi tuleme veel tagasi neile küsimusile ja anname ka vastuse.

Seni küsime edasi. Kas kõik, mis on olemas, on nähtav? Juba teame, õhk ei ole nähtav, aga me teame tuulest ja hingamisest ja nüüd ka lenduritelt, et õhk siiski on olemas, koguni mitmesugune, hapnik, süsinik, vesinik, lämmastik, kõikisugu gaasid ja vingud jne.

Kuidas on lugu inimese nõndanimetatud „vaimsete“ omadustega ja voorustega? Häädus õigus, sõprus, autunne, armastus, viha, sallivus ja sallimatus, kas need omadused on nähtavad, nimelt omaette? Siis peaks ka materialisti seisukohalt võima öelda, kui pikad, laiad, paksud nad on, kas need omadused on ümmargused, kandilised või pikergused, rohelised, kollased või hallid, magusad, soolased, hapud, kibedad või maitsetud, mis ainstest või mateeriast tehtud? Need küsimused kõlavad veidralt, sest igaüks teab, et voorused ja nende vastased omadused, nagu kavalus, tigidus, upsakus, kurjus, uhkus jne. ei ole kaalutavad ega mõõdetavad, kuigi me kõneleme „suurest“ tigidusest või kurjusest. Vaimsed omadused ei ole nähtavad ega ruumilised, aga on ometi olemas. Ja on ko-

guni väga tähtsad ja olulised inimestevahelises läbikäimises ja avaliku elu määramises ja kujundamises. Ja elu? Elu avaldused on küll nähtavad silmale ja ka kuuldavad kõrvale, kuid elu ise? Mis on elu? Kas ainult materiaalne? Mis vahe on siis inimese, looma ja taime elu vahel, kui ainult materiaalsus ja ruumilikkus on oluline?

Mis on materiaalsus ja mateeria, aine, ollus? Kõik, mis meeltega tajutav, nimetame materiaalseks, kuid see nimi pole täppis, sest ta eeldab, et nähtavad asjad on mingist ollusest. Aga millest on see ollus? Keemikud lahutavad kõik „ollused“ alg- ehk põhi- elementideks, mida on ligi 90. Põhiolluste uurimine kannab keemia nime ja on väga huvitav teadus. Elementid ehk põhiollused ise on veel jagatavad. Elementide kõige pisemaid osi, mis keemiliselt enam pole jagatavad, nimetati a a t o m i t e k s. Nüüd öeldakse ka need jagatavad olevat, nimelt j o o n i d e k s ja e l e k t r o o n i d e k s. Kuna jagamine ka mitte ühe- laadne ei ole, vaatleme a a t o m e i d kui viim- seid jagamatuid osi, olgu siis nemad selle või teise nimega tähendatud. Ükskord pörkame ikka jagamatusele. Nagu suurt kivi võib tolmuks purustada, nii võib iga asja jagada, aga mitte kõike l õ p m a t u s e n i. Jagamisel või jagu- nemisel on piir. Vesi külmub jääks, jää sulab veeks, vesi aurab ära, aga aur on ikkagi „ma- teeria“ ja paneb hiigla masinad suure jõuga käima. Vesi ei kao kunagi. Aga vesi seguneb mitmesuguste teiste ollustega ja annab iga segu- nemise juures uue ühenduse, selle järgi, milliste elementidega ta ühineb. Iga aatom peab üksi- kult teise elemendi aatomiga või mitme aato-

miga ühinema. Vesi ise pole element, vaid koosneb kahest elemendist: vesinikust ja hapnikust nii, et kahe vesiniku aatomi pääle tuleb 1 hapniku aatom. Auramisel lähevad elemendid lahku. Elemente saab väga mitmeti segada. Kõik segunemise võimalused polegi veel ära proovitud. Neid on väga palju. Ja imelik, need segunemised ning lahunemised on eksimatud. Keemiline aatom ei eksi, vaid täidab täpsalt säädust, ilma et oleks seda ise uurinud või pähe tuupinud.

Aga meid huvitab a a t o m i m a t e r i a a l s u s. Milles see seisab? Siis saame vahest teada, mis on m a t e e r i a? Kreeka mõttetark D e m o k r i t o s oli see, kes mõtles aatomi nime välja. Ta uuris mõttes mateeria jagunemist ja tuli otsusele, et kõige pisema osa juures peab jagunemine lõppema. Aga ligi 2000 aastat hiljem mõtles L e i b n i z (1646—1716) jälle põhjalikult aatomist ja tuli teisele otsusele. Tema mõtles nii:

Mateeria on jagatav.

A a t o m p o l e j a g a t a v.

Järelikult: Aatom pole mateeria, sest mateeria on jagatav. Või: Aatom on mateeria, siis mateeria pole jagatav. Esimesel puhul (kui aatom pole mateeria) k a o b m a t e e r i a (püsiv ollus) ü l d s e, sest kui aatom pole mateeria, millest koosneb siis mateeria — aatomite kogu? Teisel puhul k a o b m a t e e r i a j a g a t a v u s. Siis peaks kõik elemendid praegugi olema tervelt jagamatud: terve maailma kullatomp siin, terve hapniku tagavara sääl, terve süsinik kolmandas paigas. Ükski inimene ega loom ei saaks enam sisse ega välja hingata, sest

hapnik on kättesaamatu. Kuid mis sellest muretseda, säärasel korral poleks ju inimestki olemas. Ei oleks üldse mingit elu ega liikumist. Selge on, et jagunemist ei saa eitada. Valida on ainult kaks võimalust: kas tunnustada materiat või jagunemist, mitte mõlemaid ühtlasi. Jagunemise, see on — *mateeria jagunemise tunnustamine nõuab paratamatult mateeria, sellega ka materiaalsuse eitamist. Kui jagunemine on, siis — materiat, kui ollust lihtsalt ei ole.* Kes seda ei usu, otsigu viga üles ja toogu ta välja. Meie aga oleme täitsa kindlad, et selles järeldamises mingit viga ei saa kuidagi olla. Mateeria jagamine purustab mateeria. Aga jagamatu aatom jääb püsima ja ei kao enam kunagi. *See aatom ei olegi enam materiaalne ja ei saa kunagi materiaalseks.* Sest mateeria kõige materiaalsusega on lõplikult otsas ja nendega ühes materialism või materialistlik maailmavaade. Kes aga veel materialismi tunnustab, see pole enam teadlane ega haritlane, vaid ainult pimedate mateeria usu jünger, kes usub täitsa võimatuid imetegusid ja tihkab seda nimetada — teaduseks! Mateeria nimetuski ei ole enam teaduslik. Teda saab ainult veel piltlikult tarvitada. Aga see pilt on väga õnnetu, sest ta manab ikka suure vale esile. Kui veel mõtleme, kuidas avalik elu, isegi „haritlaste“ pere siiski on kinni selle eksituse küljes, ja missuguseid halbu tulemusi see põhivaade annab, mitte ainult, et ta hoolimatuks teeb tõeliste inimlikkude õiguste ja huvide vastu, vaid et see valevaade „*materiaaliseerib*“ hinge, Jumala, usu, elu, õiguse, vaimu, töö, aga õigustab ka ülekohtu ja vägi-

valla ja kurja, mida muidu sugugi ei oleks. Muidugi pole see mingi tõeline materialiseerimine, vaid ainult ekslik kujutlemine, siiski väga kahjulik, sest et ta tegelikult laastab ja halvab, mis muidu oleks väga viljakas. Isegi teadusmehed ei taha sagedasti sellest raskest veast kuidagi lahti saada. Ja veavad suure osa hari-
dustki valerööpasse.

Me näeme sellest, kui suure ulatusega on Leibnizi lihtne järeldus, kuigi ta ise neid veel ei märganud. Aga üllatav on siin, et teaduse nime all esinev materialism tõeliselt nõuab hoopis suuremaid ja koguni võimatuid imesid, kui ta usule ette heidab. Kelle pimedus on siis suurem? Ja missugune seisukoht on siis „teaduslikum“? Või on osad kogemata vahetatud? Väga tabavalt, kuigi mitte küllalt põhjalikult, kirjutas kord keegi usuteadlane raamatu päälkirjaga „uskmatuse imeteod“. Tõesti, usuvastase materialismi imeteod jätavad sügavasse varju kõige lapsikuma usu imeteod. Selge ja puhta usu imed aga on täitsa väärt teaduslike imedena esinema. Sest tõsine teadus üllatab meid igal sammul uute imedega, kui meil ainult on küllalt „nägemist“.

Igatahes on selge, et materialism ei suuda seletada ei elu ega vaimuelu, ega omaenda õpetustki. Sest kui materialism tahaks tõesti olla järjekindel, siis ei tohiks vaimu ega vaimuelu üldse ollagi. Ehk aga see vaim ise peaks olema materiaalne, iga mõte, iga soov, iga tahe peaks olema läbi ja läbi materiaalne, näiteks rauast mõte, vasest soov, nahast armastus, tuhast või liimist igatsus, kasepuust valmistatud mee-
heide, malmist või piimast sepitsetud mõtte-
teadus, pihlakast sündinud ohkamine. Materia-

listlik „maailmavaade“ (ei tea mis materjalist?) elab (kui ta üldse „elab“) ainult vaimuelu armust, nagu tänamatu söödik, kelle kohta täpsalt käib sõna: sööb ja salgab.

Omaenda nõrkust märgates, on siis materialistid püüdnud esineda veidi pehmemal viisil. Nad on oma õpetusi esitanud veidi viisakamal kujul. Näiteks tuleb üks ja rõhutab meelte tegevust: kõik tunnetus tuleb meelte kaudu. Seda õpetust nimetati sensualismiks (ladina sensus — meel). Meie ei salga ju meelte tähtsust. Mõistuse valguses on meeled ka otse imeasjad. Aga kui meie näiteks toitu ka väga tähtsaks peame, siis ei ütle meie ometi, et leivaküsimus on maailma pääküsimus, olgugi ta esimene ja kiireloomuline küsimus.

Teised tulevad positivismiga. Need tunnistavad ainult seda, mis olemas on positiivselt, ei tunnista usku ega metafüüsikat (mõtteteaduse osa, mis uurib viimast põhja), on ise ometi metafüüsikud, kuid äpardunud metafüüsikud. Nende positiivne ollus on väga materia sarnane, sest olemasolevaks tunnustama kipuvad nad õieti ainult materiaalist või materias tuletatud ollust.

Kolmandad tulevad energia õpetusega ja jõu tsentrumitega (jõu koondistega), nagu oleks olemas jõudu lahus jõu kandjast või jõu omanikust. Kui jõud võiks olla aatomist lahus, siis peaks ka aatomite vahel selle jaoks tühja ruumi olema, kus jõud asub, sest jõud ei ole ju aatom. Nii võiks ka inimese mõistus või sõprus mõni kord tühja ruumi jalutama minna ja unustada peremehe juurde tagasi tulla. Oleks küll kena voorusi ja kurje omadusi tühjas ruumis kinni püüda eri-

liste lõksudega ja suurendusklaasi all ilma mõistuseeta uurida. Aga jõud muutuvad koguni mõnikord mateeriaks! (Oma teada oleme juba selle olendi maha matnud.) Tõesti, huvitav! Siis võiks ju maailma tühjusse hulkuma läinud tarkus või mõistus ka inimeseks muutuda ja inimene jälle selgeks tarkuseks. Ehk saaks hullumajas või vangimajas seda inimkonnale äärmiselt kasulikku katset ette võtta? Saaks ehk selgi teel rahvaarvu puudust parandada. Aga viimati lendab see tarkus kuhugi võõra rahva sekka. Parem juba jäägu, nagu on.

Materialismi ja temataoliste õpetuste lugu näitab, kui suurte mõttevigade ja keelekomistustega siin on tegemist. Kui nüüd seda kõike teaduse nime all on pakutud ja veelgi pakutakse, siis võib arvata, missuguses mõttestikus meil sagedasti tuleb elada. Ja kui säärased mõttekäigud veel usuellu ulatuvad, kirikusse kipuvad, siis võime kujutleda, kuidas on lugu kristliku usu puhtusega.

Sellepärast ei ole ju veel vaja ei tea missugust hädapasunat puhuda. Kahju saab ju ainult inimene ise, kes nõnda mõtleb. Muidugi on palju kaaskannatajaid, kes ise süüdi on, et nad omi mõtteid ei kontrolli ja ei tea, mida otsida. Kui aga keegi tahab selgust nõutada, siis ta ainult võidab ja aitab ka teisi võidule.

B. Idealism.

Igapäevases kõnes nimetame idealistiks õilsate püüetega ausat inimest, kelle iseloom avaldab palju häid omadusi. Siinkohal on meil tegemist idealismiga, mitte kui kõlblussüsteemi või mõõdupuuga, vaid kui maailmavaatelse süsteemiga. Meie ei vaidle tema õilsuse ja kõrguse

vastu. Teame, et elu kõrgemad nõuded on Plato ajast päale käinud idealismi järgi. Isegi kristlust on idealism kirikuisade kaudu dogmade (usuliste põhiõpete) kujunemise ajal tugevasti mõjutanud, kuid mitte kristluse vaimus.

Eriti hingesurematuse õpetuses ongi idealism säärast mõju avaldanud, et tema arvele tulebki panna suur osa selle õpetuse kindlusetusest. Seepärast on tarvis kõigepäält selgitada, milles seisab idealistliku vaate olemus.

Idealism sai oma nimetuse sõnast „idee“. Plato õpetuse järgi on ideed üksi see, mis on tõeliselt olemas. Kreeka mõttetargad olid omal ajal nii põhjalikud juurdlejad, et nad panid aluse mõtteteadusele. Ses teaduses otsiti kõige üldisemat, mis ei ole üksik ega juhuslik, sellega mitte kaduv, vaid igavesti kestev, kadumatu, lõpmatu, üldmakssev, tõde. Et leida ideed, tuli eraldada üksiknähtusist üldnähtus. Näiteks: Sokrates on surelik, Kallias on surelik, Kritias on surelik. Järelikult: Inimene on surelik. Inimkond on üldine. Inimene on üksik. Üksik on kaduv ja juhuslik. Aga kõiges üksikus on mingi igavene idee. Inimestes on olemas üldine inimese või inimsuse idee. Niipea kui see idee ilmub materiasse (— mitte olevasse), sünnib üksik inimene. Kui idee lahkub, kaob inimene. Idee lahkub kõrgesse maailma, igaviku maailma. Ilma ideeta üldse ei ole midagi. Sest tõeline olemus ja tõeline olemine saab võimalikuks ainult selle abil, mis tõeliselt on olemas. Idee on igavene, surematu, olgu see siis inimese idee, hobuse idee, kolmnurga idee. Tahame tunnetada mõnda tundmatut asja või nähtust, peame tunnetama tema idee, mis vastab tema olemusele. Nii astub idee inimese asemele, hinge ase-

mele, olemuse asemele. Olgu öeldud, et ka materialism ainult sel teel leidis oma „idee“, s. o. mateeria. Mateeria on täitsa üldistamise teel leitud, pääle selle lahutamist, mis on ühine kõigil nähtavail asjul, nimelt see materjal ehk ollus, millest nad on tekkinud. Nii on muidugi ideed alusteks, mille järgi kõik liigitub. Viimaks saab ideed rakendada kui rühma esindajat. Nii on rahvuse idee kandjaid, klassi ja klassivõitluse idee, karskuse idee jne. esindajaid. Idee kandjal või esindajal on koguni teatud pühadus või puutumatus, nagu rahva saadikuil, riigi esindajail. Usumehed kõnelevad meeeldi Jumala ideest ja Jumalariigi ideest ega pane tähele, et sageli loevad neid ideid veel tähtsamaks kui Jumalat ennast. Selle eest satuvad nad siis ka Jumala asemele ja lasevad end ka jumalikult austada, sest nad on ju kõige kõrgema võimu esindajad.

Loogika mõttes on asjade omaduste ja suhete eraldamine sõnades tarvilik selguse ja ülevaate pärast, nagu numbrid ja päälkirjad raamatupidamises. Aga kauba arve pole kaup ise, nõnda pole ka armastuse nimi mitte armastus ise, ega inimese nimi inimene ise. Lükatakse siiski täisrõhk üksiknimelt üldnimele ja mahutatakse terve olemine temasse, siis osutub kõik, mida näeme ja kuuleme, päris tühjaks ja olematuks. Inimene jookseb verest ja elust tühjaks, aga idee jääb siiski verevaeseks ja kahvatuks ega saa kuidagi elavaks, kui inimene ise endas teda ei lase elada. Võime mõista, kuidas materialism idealismi ohvrina kahe tooli vahele kukkus. „Mateeria“ kui üldmõiste on paratamatult idealismi meetodil moodustatud, aga et ta omi vanemaid salgab ja nende eesku-

jul ka üksiknähtust ainult üldmõiste vaatenurgast näeb, siis ei paku ta liha ega kala. Tema rääppude vahel külmetub ja tarretub kõik.

Idealism üldistab kõik, mitte ainult tingimusi loogilise hõlbustuse pärast, nagu see näiteks on tarvilik arvuõpetuses, vaid lõplikult. Nii üldistab ta elu, hinge, õigust, kõiki omadusi, kõiki suhteid, nagu oleks need kõik omaette iseseisvalt olemas. Ta tunnustab isegi material olevat idee, aga ainult „mitteoleva“ idee, sest muidu astuks ju mateeria „oleva“ asemele. Nüüd aga — mateeriat ei ole, aga mateeria (mitteoleva) idee on tõeliselt olemas. Nii ei tarvitse ka Jumalat ega Jumalariiki olla, kui aga ideed on olemas. Ja usuteadus on päästetud, puhas ideede teadus. Nii võib ka õigusteadlane ütelda ühes platooniliselt haritud roomlasega: „Sündigu õigus, kas või maailma hukkudes!“ Nii ütles ka Lenin: „Ja kui ka Venemaa hukkuks, kommunistlik idee peab läbi viidama!“ See on puhastverd idealism, mis on nii kõrgel üle inimese õiguse, et ta otse inimese vaenlaseks muutub. Siis sai teine roomlane õieti aru, kui ta ütles: „Suurim õigus on suurim ülekohus.“ Idealistlikul taustal on see ütetus eriti tabav. Suurim aristokraatsus osutub suurimaks hoolimatuseks — julmuseks. Üksikute inimeste saatust võib suurt idealisti täitsa külmaks jätta. Kas ei paista siit läbi haritlaste saamatuse põhjus ja energia puudus? Idealism on nad teinud ebapraktilisiks formalisteks. Humanistiline või humanitaarne haridus ja usk teevad „eluvõõraks“, realistiline haridus kasvatab materialistiks. Nii on formalism ja materialism sünnipäraselt jagatud. Hariduse kriitika põhijooned on käes. Kas on veel ole-

mas täielikum ja õigem hariduse eesmärk? On küll.

Idealismi kui maailmavaate eluvõõrsust on kerge näidata ka tehnilisest küljest. Meeltele tajutavad asjad on juhuslikud, aga nad on ideede ühinemise vili materiaga (mitteolevaga). Tahame näiteks käima panna suhkruvabrikut, siis on asi väga lihtne. Suhkur on magusa maitse idee, valge värvi idee ja kõvaduse idee ühendis materiaga. Võtame need kolm ideed, segame mitteolevaga ja suhkur on käes, muidugi idees. Aga see idee on ju reaalne!?

Meie tunnustame idealismi ainult loogilise mõtlemise piirides, aga mitte tema loogiliste vigadega, ega ammugi mitte üldmaksva maailmavaatena. Viimane on juba olemas, aga teda tuleb uuesti leiutada.

C. Kompromissid.

Et kumbki neist maailmavaateist ei rahulda, tuli loomulikult otsida uut. Seda tehti mõlemaid äärmusi kombineerides ja kõrvutades, sest ei saadud üle aine ja vaimu, idee ja materia vastuolust. Idealism üksi oli monistlik, kui koondas kõik ideed ülimesse ideede kolmainsusse: iluduse, tõe ja häduse ideesse või Jumalasse. Materialism oli monistlik (kreeka monos — üks), seni kui ei tunnustanud midagi materia kõrval. Nüüd aga tuli ette, et nad tundsid endid kaksikvendadena ja sobisid kokku — dualismiks (ladina duo — kaks), kahe põhiprintsiibi õpetuseks, teiste nimedega parallelismiks ja identiteedi (samasuse) õppeks.

Suuremate ja vähemate muudatustega pole

aga midagi olulist tehtud. Maailm lonkab tänapäevani nende kahe vahel ega leia hingele rahu, nagu kodukäija, kelle luudkondid ei asu õiges paigas. Hulkujana, põgenejana ja maailmarändurina surutakse aus inimene tegelikult seikleja ossa, kes seikleb isegi kirikus, leidmata õiget rahu ja õiget lunastajat. Sest mõlemad prilliklaasid annavad valevärvi kõigele, mida vaadeldakse, just nimelt nende fanaatilise ühtluse tungi tõttu, mis mõlemale omane, otsekui veres ja üdis. Nende kompromissiks kujunenud „koostöö“ on vajutanud oma pitseri pea kõigile teadustele ja neist rippuvaile tegelikele aladele, kuna igalpool on eelduseks formaalse ja materiaalse külje selline eristamine, et ei paista sugugi loomuvastane, kui need küljed teineteisega sugugi ei sobi. Vorm on ju seesama vana idee, vormiandja, kujundaja, enamasti aga tõrksast ollusest. Nii saab kergesti uskmatuses usk ja usust uskmatus, õigusest ülekohtus ja kurjusest õigus, normaalsusest ebanormaalsus, argusest julgus, häbematuses õigus, mustast valge ja mistahes ühtepidi ja vastupidi. Dialektika on kõikvõimas, kui tahab, sulatab ühte, kui tahab, leotab lahti. Idealismi ja materialismi kompromiss on otsekui loodud saadana tööriist Jumala suuremaks auks. Ei ole alandlikumat Jumala sulast kui see suur salakavaluse isiksustatud sümbol, kelle hingeelu võib niihästi uurida, nagu oleks ta tõesti olemas. Siin jätkub selle kahepaiksuse mõtteteaduslikust „alusest“.

Et nüüd nende kahe ühendatud maailmavaate mõju on kultuurile nii mõjuv, siis pole ime, et ausad püüded, nagu öeldakse, mitte kergesti „läbi ei tungi“.

Mis leiame säärasel korral inimese või hinge huvides? Materialism muidugi hinge ei tunnusta, ehk aga kompromissina ainult poolmateriaalset „spiritismi“ hinge, mida saab välja kutsuda. Ka okkultism ja muud sarnased õpetused oma materialisatsioonidega kuuluvad siia.

Idealistlik külg tunneb aga ainult hinge ideed, rahva koguhinge, massihinge, ja ehitab sellele siis rahvusluse omapärasuse, millele kaduvuse märk niihästi lihakssaamises kui ajaloolisuses, sellega juhuslikkuses on otsa ette löödud. Rahvuse küsimus osutub siin ainult väliseks vormi või esteetiliseks küsimuseks ilma mingi olulise või „jädava“ väärtuseta. Sest väärtus on ju ainult ideel ideede maailmas, mitte siin maises juhuslikus ajutises maailmas. Arusaadav, et idealistlikust ja poolidealistlikust seisukohast ühiskondlikud küsimused, olgu nad siis usulis-kiriklikud, rahvus-riiklikud, majandus-ühiskondlikud või millised tahes juba vääraluste pärast kaugele ei pääse. Idealist ei ela ju oma elu, vaid ikka võõrast idee- või kujutluseelu. Kes temaga ei suuda sammu pidada, langeb materialismi. Hinge ega hinge- surematust siin ei tunta ega võidagi tunda.

D. Personalism.

Tutvunud kahe „kandvama“ maailmavaate iseloomuga ja nende „tulemustega“ võime asuda tutvuma kolmanda, seni küll märgatud ja tunnetatud maailmavaatega, mida kahjuks ometi pole küllalt teadlikult käsitletud. Siiski on tähelepanuväärne, et õigustatud ja loomulik alus on end kaudselt, eriti usundite kaudu

püüdnud maksma panna ja järelikult ka mõtte-
teadlasi sundinud inimese olemuse, inim-
liku hinge, tema tarvete ja õiguste kohta
mõtteid avaldama. Selle jälgi on ka siin-sääl
märgata.

Usundid pole õieti kunagi tunnud ega tun-
nustanud surma. Juba kõige madalam usundi
aste — preanimism („elava laiba“ usund),
mis ei tunnegi veel hinge kujutlust, ei tunne ka
surma, pidades surnut (meie kõneviisi järgi) ela-
vaks, kes öösiti liigub (unenägudes) kodukäijana.

Lihtsamaks ja kergemaks sai surematuse usk,
kui pääle laiba mädanemist või põletamist, lah-
kunu siiski (unes) ilmus omakseile. See „hinge“
kujutlus on, nagu teaduslikus keeles öeldakse,
— animistilise astme oma. Ta on veel
kaunis materialistlik, keha sarnane, viimse hin-
getõmbusega seotud, kaunis spiritistliku hinge
maiguga, siiski isiklik.

Hinge kõlblisest iseloomust on huvitatud
usundid, mis kuulutavad hinge rändamist. Sääl
peab hing uuesti sündima uues kehas, et karis-
tust kanda endises ihus tehtud pattude pärast.
Siin on hinge suurim igatsus vabaneda taassünni
kordumisest, uuestisünni rattast või ringkäigust.
Siin ärkab igatsus surma kui mitte-
olemise järel. Buddhismis tunneme seda
ideaali ehk sihti kui nirvaanat, Egiptuses, Väike-
Aasias ja Kreekas kui ühtumist jumalusega
müsteeriumes, kui apoteoosi. Iga surija
pidi saama otse Osiriseks, Dionysoseks, Mith-
raks. Siin on platoonilise panteismi (kõiksus-
jumala) tõeline eeskuju, nii et aristokraatseim
mõtteteadus ja teiste teaduste alus tõeliselt ja
ajalooliselt asub usundis. Müsteeriumide ja
platonismi järelkaja esines kristlikul ajal

gnostitsismi ja manihheismi kujul. Neis usundeis liigitati inimesi kolme liiki — 1) „vaimsed“ (— teadjad), tuntusliku ilmutuse osalised, manihheide juures „täielikud“; 2) „hingelised“ (— usklikud), manihheide — „kuulajad“; 3) lihalikud — nood inimesed, kes ei kuulu kogudusse, vaid oma uskmatuse lihameeles lähivad hukka. Nagu näeme, on selles liigituses gnostikute (tunnetajate) juures teadmine usust kõrgemal, aga see teadmine ehk tunnetamine on usulise sisuga, usuline saladus ehk nägemus, ekstaas, tõus ülemasse maailma ehk taevasse. Siin tekib oluliselt vahe usulise tunnetuse ja lihtsa usu vahel. Tunnetus on eeskätt ekstaatiline nägemus. Hinge surematuse pole isiklik surematuse, vaid ühtumise jumalusega, äravajumine, ühtesulamine, isikliku olemise täielik kaotus, sellega ka vabanemine taassünni rattast. Nagu enne öeldud, valas geniaalne Plato sellele müstilisele Jumalale andumise teaduslikku vormi, mis oma võlu tänini on suutnud hoida. Plato äärmise teravusega väljatöötatud dialektika on imestamisväärselt kokku sulatanud kreeka vaimu silmapaistvamad avaldused.

Hingesurematuse tõestuseks on tema annud tervelt kümme tõestust. Nende üle on tänini vaieldud, küsides, kas Plato nendega tunnustab isiklikku hingesurematust või mitte. Tõepoolest on tõestuste redaktsioon nii terav ja vaimukas, et pääliskaudne lugeja kergesti säält isikliku surematuse välja loeb. Kirik ongi Platost ligi 2000 aastat nõnda aru saanud. Ja siiski on selline Plato tõlgitsemine ekslik. Plato jaatav tulemus ei käi mitte isikliku hinge, vaid hinge idee või ka lihtsalt surematuse kohta.

Et kirik Platost võõriti ja sihilikult aru sai, on igapidi loomulik, sest et kristlus tõesti isikliku surematust pooldab ja see tema iseloomuga täiesti kooskõlas on. Plato autoriteedi kasutamine hellenistlikus ümbruses tõstis ka kiriku autoriteeti. Ja päälegi ei tahtnud Plato meelega välja kutsuda teist muljet kui isikliku surematuse kasuks. Ta otse spekuleeris võõriti arusaamisele. Tema kavakindlasse süsteemi ei sobi isiklik surematuse aga mitte kuidagi. Juba seepärast on õigus neil, kes järjekindlalt võtavad Plato idealismi. Tegelikult tegi Plato ju ka vahet lähemate ja kaugemate huvilaste vahel. Aga lausa tõtt ütles ta ainult kõige usaldusväärsemaile ja neilegi suure ettevaatusega.

Seda huvitavam, et kristlus oma esitajais küll mõneski suhtes paindus ja kohanes, kuid mitte hinge väärtuse ega isikliku surematuse küsimuses. Pikemalt ei ole võimalik seda kõik siin ette tuua. Seks oleks vaja Pauluse kirju, Johannese evangeeliumi ja Johannese kirju võrrelda isekeskis, siis kolme esimese evangeeliumiga, hellenismiga (kreeka kultuuri ja mõtteteadusega), judaismiga. Siis hakkab selgesti silma, kui tundelik kristlus oli ses küsimuses.

Hinge väärtus ja surematuse on kristlusele eriti oluline. Kuid selleks tuleb küsida: kas siis on mingi vahe teiste usundite ja kristluse vahel ses punktis? See on väga kaaluv, kuigi esialgselt veel alles ainult usuküsimus. Seda peame silmas pidama. Esialgselt olgu tähelepanu juhitud hinge ja tema iseloomule kristluses ja mujal, et seda teravamini jälgida.

Kristlus ja temaga kooskõlas olev teadus ei peatu naiivse spiritistliku hinge kujutluse juu-

res ega vaheta teda mingi kehalise „elu printsii-
biga“, ei otsi teda ruumiliselt veres, kopsus, sü-
dames, pääajus, kondiüdis ega näärmeis, vaid
isikus. Inimene kui ühtlane isik on
see otsitud side idee ja materia vahel,
aga mitte, et see tema ülesanne oleks. Vaid isi-
kus või tema tunnetuses alles tekivad need üle-
saamatud vahed vaimu ja liha, selle ja teise
maailma vahel. Jälle on süü isiku juures: ise
ta teeb enne vahet, siis hakkab ühendust otsima
nende olluste vahel, mida ta ise lahutas, nüüd
aga toimib, nagu peaks leidma silda üle kuris-
tiku kahe välise maailma vahel, mis on mõle-
mad tema enda loodud. Kuidas jäi siis isik ise
mõlemast välja ja kõrvale? Sellega, et ta oma
enda s i s e m a a i l m a endast mõttes välja
paiskas, välja projitseeris, projektsiooniks välis-
maailmas muutis. Seda teeb ta päälegi kahekord-
selt, niihästi vaimu kui maise maailmaga. Siis
hakkab nõutult otsima sidet. Ei saa ühte tule-
tada teisest ega teist esimesest. Et aga üks kui
teine on tema enda vaimuvili ja et meeledki on
vaimlise elu organid, selle unustab ta koguni
ära. Ta annab endale kunstliku mõistatuse
ühes loomuvastase pingutusega ainult sellepä-
rast, et peab nagu loomusunniliselt end nii
tühjaks, et ei maksagi mujal elada, kui ainult
välisilmas ja selle varasid taga ajada. Ja isegi
siis, kui ta nõnda mõtleb ja kujutleb, ei muutu
tegelik olukord ometi mitte. Sellest hoolimata,
et ta ise oma sihte välismaailmas näeb, on tema
elu ometi tervelt temas endas, just tema enda
kohane. Püüdku inimene kohaneda välismaa-
ilmale kui palju tahes ja uskugu ise, et elab vä-
lisilmas võõrast elu, lõppude lõpuks elab ta siis-
ki oma elu, ainult seda vaesemat, mida enam ta

seda välismaailma ja enda ees varjab. Ta näeb siiski ainult oma silmadega ja mõtleb ainult oma mõistusega, olgu see siis suur või väike. Ka usulist ilmutust, mida temale normina pakutakse, ei saa tema kuidagi omaks võtta teisiti, kui ainult oma võimete kohaselt. Ei saa ju kärbes maailma näha lõvi silmadega ega kotkas lennata nahkhiire tiibadega.

I s i k u s leiame mõistatuse alguse ja mõistatuse lahenduse, sest pole midagi, mida inimene tunnetab, mõtleb, tahab, midagi sellest pole inimesest väljas, ei usk ega teadus, ei kunst ega kõlblus, midagi inimese elust ega vaimuelust pole väljaspool inimest, temast lahus. Nõnda ka looduses, kõik aatomi jõud saab olla ainult aatomis endas, samuti kui kõik loodusesäädused, mille järgi aatom toimib teiste elementidega kokkupuutudes või neist lahkudes. Kõik see ääretult kirju ja rikas reageerimiste kord, iga elemendi suhtes isemoodi, mille uurimine nõuab nii palju tööd ja vaeva, see kõik on igal elemendil tarvilikul korral otsekohe käepärast. Ei tule ette, et hapnik mõni kord reageerimise unustab või süsiniku kombel reageerib hapniku asemel.

Kuid seda, niipalju kui see ka inimese kohta käib, ei taha idealistlik vaade tunnustada. Inimese talitusviis on temale liiga juhuslik ja tähtsusetu, liiga subjektiivne ehk isiklik. Idealism nõuab üldsäädusi, objektiivsust. Mis aatomi kohta maksab, see inimese kohta ei maksa. Sest inimene pole nii eksimatu kui aatom. Inimese vaimuelu säädused ei paista nii kindlad kui loodusesäädused. Kas siis vaimuelu on väljaspool loodust või ilma sääduspärasuseta? Kuid isegi need teoreetilised võimalused ei

muuda tõsiasja, et iga inimesele ehk isikule jääb otsustavaks ikkagi oma mõistus, omad meeled, oma maitse, olgu tema subjektiivsus milline tahes. Idealismi ja materialismi vahelises pingutuses on isiku tunnustamine lihtsalt paratamatu. Sest isiku juures on pingutuse algus. Ilma isikuta ei saa teda ka lahendada. Maailmavaatelised vahed ise kutsuvad isiku esiplaanile tagasi ja nõuavad isiku sissevõtmist maailmavaate küsimuse käsitlemisel. Sellega asume personalismi pinnale.

3. Ühtlus mitmekesisuses ehk mitme-laadilikkuses.

Astume kunstmuuseumis mõne suure pildi ette. Kui läheme liiga ligi, näeme ainult ime-likke värviplekke, paksult õliga lõuendile pandud, et lõuendit nähagi ei ole. Läheme paar sammu tagasi, seletame juba paar hobuse jalga; veel kaugemal näeme juba mitu hobust ratsanikega. Taganeme veel ja meie silme ees seisab terve lahingu tegevus ja Napoleon oma sõdurite keskel. Värviplekid on ainult ligidal värviplekid, nad ei ole sugugi pää-asi, vaid pää-asi on Napoleoni üks kuulsamaid lahinguid, mida kunstnik tahtis panna lõuendile, ammu enne kui ta plaani teostas. Nendesamade värvidega oleks võinud tekkida hoopis mõni teine pilt. Mis on Napoleonil ja sõjal tegemist värvidega? Ometi kunstnik kasustas õlivärve ja pintslit, mida enam nähagi ei ole, selleks, et jäädvustada oma muljeid kuulsa lahingu käigust. Pildi k a v a l on ü h t l u s, mis on koondunud ühele tuntud isi-

kule. See ühtlus väljendub teatud vormides väga kirjul, mitmekesisel kujul, silmale nähtaval ja mõistusele arusaadaval viisil mõjustab isegi huvitunnet. Vaatleja peatub pildi ees ja palju tunneb kaasa.

Läheme kuulama teadusmehe kõnet või loengut. Kõneleja astub kõnetooli, avab suu, liigutab keelt ja huuli. Meie kuuleme mitmesuguseid hääli, kuid mitte lahus, vaid sõnadena, lausetena, tõestustena, jälgime mõttekäiku, oleme ikka enam huvitatud, kas või vastastena, mõistame päämõtet, saame aru mõttekäigu ühtlusest. Seesama kõne mõnes teises keeles oleks kõlanud hoopis teisiti, oleks ka mõni mulje vahe olnud, kuid kõne ühtlus oleks olnud ikka seesama.

Läheme kuulama tõsist ooperit. Suur aparaat on liikuma pandud. Lauljad, näitlejad, orkester, kõik liigub sekundilise täpsusega. Värv, toonid, valgusefektid, häälekõla vahetus, kõik liigub ettekavatsetud korra järele. Ja ometi on kõik üheainsa mõtte teenistuses. Üks ainus mõte, et seda kõike igakülgselt piltlikult, mõjurikkalt valgustada, nõuab nii suurt tööd ja vaeva. Ühtlus sisaldub kandvas mõttes: „Paavst vandus ning ütles: ennemini hakkab see minu karjasekepp õitsema, kui et too mees, kes Veenuse mäes käis, võiks andeks saada.“ Nukralt lahkus patukahetseja. Aga kohe tuli talle käskjalg järele: paavsti vana kuivanud karjasekepp ajas õisi. Paavst eksis.

Ühtlus esineb igalpool, aga imelikul kombel koguni teissuguste vahendite kaudu. Märgid, mida tarvitame ja mõistame, pole sugugi üheladse sellega, mida mõtleme ja mõistame. Et tunnete ja mõtete avalduseks on

tarvis panna õhku lainetama, kätt suruda, kübarat kergitada, õli- või veevärve lõuendi külge kinnitada, muusikat teha, laevadel suurtükki paugutada, kõik ainult selleks, et ennast avaldada. Ja tagajärg? Mitte ainult, et keegi oma varjatud elu avaldab, vaid ka esile toob suures pildis mingi ühtluse ning selle ühtluse laiendab veel vaatajate või kuulajate meelte kaudu ka nende pääle.

Säärast ühtluse taotlemist näeme ja märkame elus väga palju. Iga ühiskond, iga rahvas, iga kirik, iga seltskond, iga asutis, iga isik püüab ikka suurema ühtluse poole.

Nüüd aga küsime, kas see ühtlus tuleb tagant järele või oli tema juba enne olemas?

Kui me kuulama läheme ooperit või oratooriumi, mida meie veel ei tunne, siis tõuseb ühtlusteadvus meis järkjärgult. Kunstnik aga, kes oma kunstitööga seda ühtlust avaldab, pidi seda enne tundma ja tahtma.

Kust on säärane ühtlus üldse pärit? Mis häda on meil üldse ühtlust nõuda, otsida, maitsata? Meie ise oleme ühtlased. Meie oma enda ühtlus seisab meie isiklikus olemises, isiku ühesuses, jagamatuses, minateadvuses. Olgu meie kehas mitmesuguseid oluseid, luid, liha, verd, kudesid, fosforit, rauda, vett, see kõik moodustab ühe terviku. Selle terviku juhtiv ollus ei ole aga mingi üksik liige, nina, suu, silm, kõrv, süda, maks, vaid ihulise ühtluse keskus pole üldse lihalik, nagu orkestri ühtlus pole viiulis ega kandles, vaid muusika päämotiivis, nõnda on inimliku välimuse ühtlus tema iseteadlikus hingelises olemises. Olemises? Ei selles, mis tõeliselt on. Veel täpsamalt: selles, kes on.

Kui nüüd ühtlus ainult võõrale tagant järele võib ilmuda, *enesel ta peab ikka enne kõike olema.*

Kreeklastel oli kord muinasjutt, et taevast sadanud maha käsi, jalgu, silmi, kõrvu, päid, kehi. Maapääl need liitunud ja moodustanud hulga inimesi. See võimatu jutt oli nähtavasti kellegi nupumehe välja mõeldud selleks, et inimeste tagurpidi mõtlemist pilgata ja pilkega kohendada. Ühtlus, nimelt inimese enda ühtlus, ei ole mitte kõigepäält kehaline ühtlus, vaid hingeline, mis ilmneb jagamatus, poolitamatus *m i n a - t e a d v u s e s.* Kuid teadvus ei ole veel kellegi ise või mina, vaid „mina“ on see, kellel see teadvus on. Teadvus ilma isikuta on nagu nägemine ilma silmata või unenägu ilma unenägijata. See mina, samuti ka sina ja tema, on täitsa *n ä g e m a t u,* mitte aineeline ehk materiaalne, samuti kui tõeline aatom on *i m - m a t e r i a a l n e,* kehatu, ruumitu, ajatu ja siiski kaljukindel olemise kandja, olija ise, enne iseenda avaldusi teistele, ühtluse omanik, mitte ainult „kehastaja“, ka mitte ühtlus ise, vaid see, kellel see ühtlus on, mille mõjul tema kõik ühtlaselt näeb, kuuleb, tajub, mõtleb, mõistab, nõuab.

Ühtlus ei tähenda sellega siis sugugi täieliku ühesarnasust või ühetaolisust või ühevormilikkust (*u n i f o r m i t e e t i*), vaid *j u h t i v a,* määrava aluse ühesust, mille järele kõik käib ja liigub. Uuemal ajal ehitatakse hiigia suuri laevu, vabrikuid, kus kõik viimse peensuseni on ette kavatsetud ja läbi viidud. Piltlikult nimetame koguni suurte ettevõtete asutajaid või juhtijaid ettevõtte „hingeks“, ses

mõttes, et kõik niidi otsad on ühe mehe käes, säält välja lähevad või kokku jooksevad.

Vanasti arvas Pythagoras, et hing on kooskõla. Nagu mitu häält või heli kokku annavad harmooniliselt uue kõla, nõnda mitmesuguste olluste liitumine annab uue ühendi. Kuigi ühesuguste toonide kooskõla on ikka seesama ja siiski, võrreldes toonidega, uus kõla, mida üksikud toonid ei anna, ei sünni see võrdlus mitte hinge iseloomustamiseks. Sest kooskõla ühtlus on liitumise vili. Hing aga mitte. On ju ka selletatud, et organism koosneb lugematuist rakukesist, millest igat ühte võime vaadelda kui iseisvat elavat aatomit. Siis peaks igal rakukesel olema oma hing ja kõigil kokku ühine liit-hing, see on siis mitte enam enne, vaid tagantjärele, ütlemine, nagu aktsiaseltsi peadirektori surma järele uue peadirektori valimine. Siis peaks ka laibale võima uut hinge sisse puhuda, sest kehalsed rakukesed on ju veel alles. Kuid siin ei aita midagi. Laibast ei saa uut vabariiki valitud juhiga. Ka ei saa rakukest lihtsalt aatomiks pidada, vaid aatomide koguks, rakukehale on ise juba väike organism, väike liit, millede kogu moodustab elundid ja nende kogu on siis juba suurliitude suurliit.

Sarnast psühhoidide teooriat on püütud rakendada ka mälestusele ehk mä-lule (meelespidamisele). Kuna rakukesed inimese kehas vahetuvad, tulevad ja lähevad, jääb inimene ise ometi sekssamaks. Ka pääajus muutub rakukeste koosseis. Kui nüüd mälu pääajus asub, ja ühe rakukeste grupi ülesandeks on, siis peaks ühe rakukese lahkumise ehk väljasuremise puhul ka tema osa mälestust, näiteks mõni inglise keele sõna, kaasa minema. Siis

oleks unustamine materialistlikult arusaadav. Kui aga, ütleme, aasta jooksul kõik selle grupi rakukesed on uuendatud, siis peaks kõik uuesti õppima. Keha rakukesed vahetuvad tõesti väga ruttu. Enne arvati, et iga seitsme aastaga inimese keha rakukesed on viimseni uuendatud. Nüüd arvatakse seda aega hoopis lühemaks. Kui nüüd isiku iseteadvus on seotud kehaga, siis peaks ka see muutuma. Endine ühtluse tunne peaks olema uue ees taganenud. Kuid 70-neaastane rauk kõneleb oma eluloost, lapsepõlvest, noormehepõlvest, nagu oleks tema ise ikka seesama. Nähtavasti on mälestus alles. Ja mis meelest on läinud, pole mitte rakukestega ühes ära läinud, vaid milgi muul põhjusel, (kuid ometi mitte täitsa kadunud, vaid alateadvusse „vajunud“). Ei olnud siis sugugi tarvis, et lahkuvad rakukesed oma teadmise tagavara otsekuu inventaari nimekirja järele uuele laovalitsejate edasi pidid andma. Või liiguvad endised rakukesed, näiteks mõni veepiisk mõne minu mälestusega kuski ojakeses ja satub mõne januneja ekskursandi pähe ja saab nüüd tema mälestuseks ehk teadmiseks? Päris võimatu.

Nähtust, et inimene, kõigist kehalisist muutusist hoolimata, oma ühtlast isiku olemist minevikus ei unusta, nimetame isiku kontinuiteediks, tähendab tema edasikestmise ja kestnud olemise teadvuseks, mis on tähtis osa isikuteadvusest. Et pääajul mõni ülesanne võib olla ka vaimuelu suhtes, ei tarvitse salata. Aga vaimuelu kui niisugust tervelt paigutada ajju pole küll võimalik. Siiski on tahetud sääl leida mõnda juhtivat keskust, mõnda kesk- või ülemrakukest, kui ergukava juhti. Ergud ehk närvid on ju uue-

mal ajal nii oluliseks saanud, et neile kaela veeretatakse kõiksugu süüdi, mis õieti hingelist laadi on, näiteks äkilist meelt või ägedust, hajameelsust, ebatäpsust jne. Kui nüüd tööjaotust ergukava ülemvalitsuses, pääajus tahetakse läbi viia, siis teeme ometi proovi. Jagame mõtlemise töö rakukeste vahel ära. Võtame katseks mõne lihtsa lause. Ütleme: „Kindral Laidoner võitis Eesti vabadussõja.“ Las nüüd üks rakukene mõtleb: kindral, kindral, kindral... Teine mõtleb: Laidoner, Laidoner, Laidoner... Kolmas mõtleb: võitis, võitis, võitis... Igal rakukesel on oma osa käes. Aga missugune rakukene paneb kõik need üksikud sõnad kokku? Ja kuidas see kokkusääd rakukeste vahel sünnib? Kas rakud peavad pääd kokku panema või üksteisele kätt ulatama või üksteise sisse pugema? Või annavad kõik kuus raku oma osa seitsmenda kätte? Kas seitsmes rakk hakkab õigest otsast pääle, et ta mitte järjekorda ära ei sega? Või tuleb veel kaheksas rakk revidendina ametisse panna? Kui nüüd iga lausega nii suur tegemine on, kuidas need rakud pika kõne või terve romaaniga hakkama saavad? Ja mõni neist on parajasti minekul. Viimaks pole kõik meie kodanikud sugugi kindral Laidoneri isiklikult näinud, mõni pole tema piltigi näinud. Kuidas siis tema ajurakukene kujutleb teda? See rakukeste tööjaotus ei vii meid kuidagi sihile. Ühtlast lausetki ei saa meie sel teel ehitada, veel vähem pikka juttu lugeda või kirjutada. Aga et ühtlus olemas peab ja olemas on, teab igaüks omast käest. See ühtlus ei või jagatud olla. Sest jagatud ühtlus pole enam ühtlus. Ühtlus ei saa olla ka materiaalne. Ja isegi näiline mate-

riaalsus lahtub lähemal vaatlusel ära. Kui materiaalseiks peetavail rakukesil nii suur tähendus või mõju oleks vaimuelule, siis võiks ju kooliõpetaja asemel asja nii korraldada, et lapsi söödetaks sarnase ollusega, mis otsekohe pääajju läheb ja tarkuse juba ise kaasa võtab. Ehk peaks tagasi pöörduma primitiivsele mõtlemisele, kus hõimkonna päalik päale lahingut langenud vaenlase südame ära söi, et tema julgust ja jõudu omale saada. Materialism viib välja kannibalismile ehk inimese söömisele, olgu kas või kaudsele või ka sümboolsele.

Inimese ühtlust seletada materialimi abiga esutub päris võimatuks. Vaimuelu on materialismi seisukohalt ihulikult materiaalse elu avaldus. Vaimuelu ühtlus peaks siis tagant järele tulema. Millega siis seletada nii suuri vahesid inimeste andekuses, mõtlemise selguses ja kiiruses, kunstipärasuses ja kunstiavalduste mitmekesisuses? Kas ikka toitmise vahedega? Siis peaks kord leitama õige tarkuse toit ja asi ongi korras. Soovitataksegi süüa enam ube ja herneid, need andvat pääajule tarvilikku fosforit. Aga vanal kreeka rahval, kus juba tuhat aastat enne Kristust olid kõige selgemad mõtlejad, keda ka kuuldi, loeti ja tähele pandi, oli usulistel põhjustel ubade ja herneste söömine keelatud. Ja siiski oli neil enam selget mõtlemist veel kuni 4.—5. sajandini päale Kristust. Kas nad siis alles ube hakkasid sööma, pole välja uuritud. Kuid arvatavasti olid nad nii vabad juba Konstantin Suure ajast päale, sest et siis ristiusk vana usu ära tõrjus.

V a s t a v u s hingelu ja ihuelu vahel pole sugugi nii suur ega üldse võrreldav, nagu tahavad näidata dualistliku parallelismi

õpetajad. Siis peaks ju rauga mälestus noorest põlvest tolle aja rakukestega ühtlasi kestma. Et see arstiteaduslike uurimuste järgi nii ei ole, siis ei saa ihulisest võrdlusest h i n g e ü h t l u s e ja p i d e v u s e g a üldse juttu olla. Keha muutub alatasa, hing on seesama, ka sellest hoolimata, et temagi ühtelugu, isegi unes, tegev on ja ikka suurema elamuste ja kogemuste tagavaraga ennast varustab. Elamused ja kogemused ei olegi ihulised, vaid ikka ainult hingelised, olgugi ihu kaastegevusel. Hingeelu liikumised ja ihu olluste voolavus ei ole teineteisele sugugi sarnased ega paralleelsed. Hingeline ühtlus on püsiv, kuna ihulikku ühtlust oma ette sugugi ei ole olemas, vaid see on jällegi hingeline. Ihu on ainult hinge liikumise vahend, liikumise organite kogu hinge käsutuses. Hing ja ihu ei ela ega liigu rööbiti, vaid hing on juhtiv ja ühtluse pidaja, ilma milleta ihu kaotab elu ja tähenduse.

Teeme esialgse kokkuvõtte, siis oleme seni üldiselt jõudnud järgmistele tuntustele:

1. Hing ei ole materiaalne ega nähtav.
2. Hing ei ole paljas idee (mõte).
1. Hing ei ela ihuga rööbiti ega ole ihulikude rakukeste kogu ühtlus.
4. Hinge ühtlus ei ole millegi tagajärg, vaid teiste ühtluste põhjus.
5. Hing ei ole jagatav, vaid jagamatu ühik.
6. Hing ei ole ruumiline, vaid ruumitu.
7. Hing ei ole ajaline, vaid ajatu.
8. Hinge p i d e v u s (kontinuiteet) võrreldes ihuliku alalise voolavusega esineb i s e t e a d v u s e s ja m ä l u s.
9. Hingeline energia ei ole materiaalne, kuid ilmutab end meelte ja elundite kaudu.

10. Hinge ühtlus on ainus võimalus näiliselt erinevate olluste (näit. „materiale“ ja vaimumailma) sidumiseks.

11. Isiklik terviklikkus on oluliselt enam kui kunstlike liitervikute (kooskõla, draama, orkestri, protsessi) ühtlus. Hinge tervik on reaalne, liitervikud aga ideelised.

12. Isiklikust terviklikkusest, oleneb kõige tajutava ja tehtava terviklikkus. See terviklikkus kui eelkäiv ei ole ometi mitte mõni teoreetiline ühtlus, nagu draama või pildi ühtlus, vaid siis juba kunstniku isiku tervikuga kui reaalse suurusega võrreldav.

4. Mis on mateeria?

Eelmise päätüki lõpus antud kokkuvõttes pole otsest vastust sellele küsimusele, vaid ainult mõned eitavas vormis lühemad määratlused. Need kujundavad maailmavaadete arvustuste tulemusi, ei anna aga veel jaatavat lõpulikku vastust.

Me nägime, kuidas praegugi mõjul olevad maailmavaated tekkisid kahe suure vastastikku säetud ürgaluse üldistamise teel. Need ürgalused olid — mateeria ja idee. Kumbki neist ei võimalda tõelist hinge kujutlust ega mõistet.

Materialism ei suuda kuidagi seletada ega tuletada omast alusest vaimuelu üldse, ka orgaanilist elu ei saa ta kuidagi selgeks teha tarretanud materiaalse aatomiõpetusega, olgugi viimane jagamatu. Aatomimõiste pole sugugi ühesugune. See, mida praegu aatomiks nimetakse, ei vasta ka meie mõtteteaduslikule aatomile.

Idealism ajas ainult üldist olemist taga ega

saanud kuidagi oma seisukohast tuletada üksikolendi olemist, kuna tema suund oli vastupidine.

Mõlemad põhipanevad üldvaated ei tule oma alustega välja, ei saa aga vastast alust ka eitada. Seepärast läks nende kahe vaate ühendamine veel raskemaks, kuna kuristik idee ja mateeria vahel süvenes. Viga seisab kõige päält nende vastuolude kunstlikus liialduses, koguni üldse nende vastastikku säadmises. Idee ja mateeria ei ole vastased, vaid naabrid. Kuid seda ei tunne ka parallelismi ega identsuse (samastamise) õpetus, sest et nad ikkagi lähtuvad endistest vaadetest ja püüavad lepitada neid, kes pole kunagi tülitsenud.

Meie loobume teadlikult sellest vanast idee ja mateeria vastastikusest olematust, ülespuhutud vaenust, ei samasta neid ega pane ka rööbiti jooksuma, ei erista ka nende olulist vahet nii suureks, et nende kokkupuutumine saab võimatuks.

Katseline hingeteadus teab ammugi kõnelda meeltepettusest. Vanad kreeklased teadsid seda ilma katsetetagi. Mikroskoobis ja teleskoobis paistab paljugi teisiti kui paljale silmale. Ka külma-soojatunne, tõuke tugevus, maitse- ja lõhnatunne on väga kindlusetud. Isegi materiaalsus on väga kahtlane omadus, nii et juba üle 20-ne aasta tagasi keegi õpetatud keemik tegi metallide tiheduse nii hõredaks ja läbipaistvaks, et enam palju kõva ollust ei jäanudki järele. Nüüd on juba mitmesuguseid kiiri leitud, mis pimedas pildistavad, nii et pimedus ka enam varjuks ei ole. Õhtuti on õhk kõiksugu traadita kõnede ja muusikaga täidetud, mida aparaadiga üle tuhandete kilomeetrite võib tabada ja kuulda. Meelte tegevus on saanud ko-

guni avara tegevusvälja, mis endisele naiivsele materialismile oleks pidanud paistma lihtsalt võimatuna. Materiaalsus läheb järjest õrnemaks ja hõredamaks. Lõppude-lõpuks kõik, mida meie näeme ja tajume või meeltega vastu võtame, on meie oma kujutlused, mis ei tarvitse sugugi välisilmast õiget pilti anda ega annagi. Silmale jooksevad raudtee roopad kaugel kokku, tegelikult mitte. Inimese tunde järele on ruumi- ja ajamõõdud väga muutlikud. Mõni päev on pikem kui teine. Ootamine on igavam kui töö ja mõnu.

Nii on ka välismaailma materiaalsus petlik kujutlus. See, mida harjumuse tõttu nimetame aineliseks või materiaalseks, paistab küll silmale ja tundub kompamisele mingi vastupaneva kõva ollusena. Kuid kumbki meel tajub seda isemoodi. Mitte kõik pole kõigile meeltele kättesaadav, näiteks õhku ei märgata mitte alati, gaase ainult lõhna järgi, mõnda mitte sugugi, röntgeni-kiiri üldse mitte. Mis on siis viimaks m a t e e r i a.

Kui mõiste ei tähenda sõna „materია“ muud kui kujunemata, v o r m i t u t o l l u s t. Niipea kui temal kuju, ei kõnele meie enam mateeriast. Sest mateeria kui üldistus on ju kõik: kivi, puu, metall. Kuid niisugust eset ei olegi, mis oleks tehtud kõigest kokku. Ka ei tunne meie ühtegi v o r m i t u t e s e t. Ses mõttes tegelikult mateeriat ei ole. Kui mateeria all mõista põhiollust, millest kõik muu pidi tekki- ma, siis ei saa kaugemale. Ka pole see meile siin oluline. Kui aga mateeriaks nimetada kind- lat, kaaluvat, rasket, kõva ollust, mis ruumi täi- dab, tuleme uuesti r u u m i l i k k u s e juurde, mis, nagu juba nägime, ka kahe teraga on. Nä-

gime ju ka, et ruum pole sugugi olemasolu paratamatu eeldus. Ruum on samuti kui aeg ja materia kujutlusvormid. Meie ei küsi näiteks kunagi: millal ja kus oli $5 \times 5 = 25$? Sest kuski ja kunagi 5×5 pole enam ega vähem kui 25. Mõistus ei ole ruumiline ega ajaline ja tunneb terve vaimuelu ruumist ja ajast vaba olevat. Teine lugu on meeltega. Need ei mõtle, vaid tajuvad, näevad, kuulevad, maitsevad jne.

Meelte tulemused ei ole mõistuse või aru tulemustega võrdsed. Muidu peaks kolmnurga mõiste ka ise kolmnurgeline olema ja kuski vastavas ruumis pääaju kambris asuma. Materiaalsus on küll kogemuse tulemus, aga ainult läbitöötamatul kujul, naiivselt. Loomulik, et tänapäevani mõtteteaduses ei olegi ühtlast materia mõistet, sest ta ei anna mõistet välja. Isegi meremao mõiste on selgem, sest et meri ja madu tuntud on. Niisugune ollus aga, mis on kõik korruga ja millest midagi teha ei saa, sest et teda kujutult kätte ei saa, ei anna ühtepidi ega teistpidi muud kui palja naiivse kokkuvõtte, millega ka teadus kaugele ei saa. Kuigi loodusteadustel kalduvus on sinna poole, ei tööta nemadki materiaalsuse mõistega, vaid aatomi kaalu ja arvuga vastavalt elementidele ja nende segudele. Materia nimetust saab ainult tingimusi vormi (idee) korrelaadina tarvitada, kuua ühtekuuluvaid üldmõisteid koos mõeldakse, nagu vorm ja sisu, ihu ja hing, poeg ja isa, mees ja naine jne. Siis ei tule aga sugugi naiivne materiaalsus arvesse. Vaid siis tähendab materia üldiselt seda, millele vorm kuulub. Näiteks ägedus, viha, rõõm on meeoleu vormid, millistes ta end avaldab. Meeleolu on viha, rõõmu materia. Viha on meeoleu ilmutus ehk

funktsoon. Viha lahtub, meeoleolu esineb teises vormis — rahu. Vorm muutub, materia püsib. Selles mõttes on püsiv ollus reaalne, ainult tema vorm vaheldub.

Kui nüüd kujuteldaks, et kõik püsiv ollus kuuluks täiesti ühte ja moodustaks ühtlase massi, siis poleks tema kõrval midagi muud. Ja poleks kedagi ega midagi, et mõjustada materiat ja mingeid muudatusi välja kutsuda. Ei oleks mõjustajat ega mõjustatavat, oleks igavene vaikus ja rahu. Oma kogemusest teame, et maailmas ometi alatasa sünnib palju muudatusi. See on ainult selle läbi võimalik, et ühtlase massi all „materია“, püsiv olemasolev „ollus“ ei esine mitte ühena, vaid paljudes, suudab seepärast vastastikust mõju avaldada. Maailm koosneb määratu suurest hulgast üksikolendeist, kes kogusummas moodustavad elava, liikuva maailma. Iga pisem üksus on olemasolult iseseisev. Neid nimetame aatomeiks, jagamatuiks ühikuiks. Me ei kujutle neid aga mitte vanade atomistide eeskujul väikeste kindlavormiliste, muutmatute kehadena. Sest muutmatud kehad ei saa liikumisest ja muutumisest osa võtta. Tõukamise juures peaks aatom liikumisega vastama. Liikumatu aatom peaks aga paigale jääma. Siis ei oleks ka kedagi tõukajat ega liigutajat. Terve liikumine ja muutumine jääks uuesti seisma. Ka mingit välisjõudu ei saaks olla aatomite kõrval. Ja mingi jõud ei suudaks midagi teha, kui aatomeis endis poleks mingit reageerivat jõudu või säädust. Seda seesmist säädust vaadelda maailma aatomeis paistab ülesaatmatu ülesanne, kui poleks meil endil võimalus oma sisemust kui jagamatut ühikut oma vaatlusele võtta, muidugi

kõrvale jättes oma inimliku oleku, otsides ainult, mis meil kõige lihtsama aatomiga võib olla ühist. Seepärast jätame oma vaimuelu ja isiku-teadvuse tähelepanemata, kuna ju inimene ka väga palju toimib ilma teadvuseta. Selle järele võime paljuses leiduvat aatomit defineerida (piiritleda): Aatom on selline lihtis, jagamatu, iseseisev olend, mis teisi olendeid võib mõjustada ja teistel lasta ennast mõjustada, ning mille sisemus moodustab materiaana kõigi funktsioonide võimalused. — Kõik funktsioonid ei saa korraga tegevusse astuda. Vesinik funktsioneerib hapnikuga kohates rõnda, teiste elementidega teisiti. Siis kui üks funktsioon on tegev, asuvad teised ainult „materias“ („võimaluses“, potentsis) otsekui alateadvuses, võivad aga mõne uue elemendi juurde sattudes otsekohe astuda tegevusse, kui tingimused on sellekohased.

Materiaalseid aatomeid kehalisuse mõttes meie ei saanud oletada, nagu juba teame materialismi arvustusest. Aatomite olemasolu on kindel, samuti nende immateriaalsus. Nüüd teame ka, milline on nende „materias“. See on võimaluste hulk nende nägematus, jagamatus sisemuses (mitte ruumiliselt!), reageerida igasugustele kokkusattumistele teiste elementidega. Iga keemiline aatom, iga individuaalne olend vastab igale puudutamisele, jõu väljakutsele oma seesmiste sääduste kohaselt. Need säädused ei ole mitte kuhugi kirjutatud, ei ole ka pähe õpitud. Ja ometi töötavad nad äärmise täpsusega, ilma eksimata. Need säädused on kõigi sarnaste aatomite jaoks ühesugused. Et nad inimeste juures mitte looduse omadega ühesugused ei ole, tuleb inimlikkuse arvele panna, kuna

meelte kaudu tekkinud kujutlemine ja mõisteline mõtlemine midagi juurde lisavad, mida ei ole lihtsamail aatomeil. Siin peeneneb ka materია mõiste. Ta saab hoopis vaimsemaks ja moodustab kõik, mida inimene kasustab a i n e n a mingiks väljendamiseks või kujundamiseks, loovaks tööks. Kuid ka see suur vaimuvara ei ole mitte mööda keha laialipaisatud, vaid on koondumatult koos inimese keskses, inimlikus hinges, mis on samuti jagamatu, nägematu, nagu iga temast olenev tegevuse ja teadvuse ühtlus.

5. Mis on hing ?

Hinge võrdlesime juba aatomiga, kui jagamatu, nägematu ühikuga, milles asuvad ometi ruumitult kõik kujunemise ja mõjustamise ning mõjustustele reageerimise säädused, loomulikult omavahelises kooskõlas. Säärast viimast jagamatut aatomit nimetame parema nimega — s u b s t a n t s (allolev, allseisev, põhi, viimane alus). Ta on iseseisev oma olemiselt, täpsamalt olemasolult. Tema olemasolu on omaette, mitte m i n g i teise sees, ka mitte ruumi ega aja sees. Hing ehk aatom ei ole mitte kellegi teise omadus, vaid temal endal on omadused ja suhted ning tegevused. Ühtegi tegevust, liikumist, muutumist ei saa olla ilma selleta, k e s teeb, liigub, liigutab, muudab, muutub. Tegevust, liikumist, muutumist „omaette“, ilma aluseta ei saa lihtsalt olla. Nii ei ole ka elu omaette olemas. Ja kõnekäänud „ellu viimisest“, ellu astumisest, elu andmisest ja võtmisest, elu laevast (kus elu on laevaprahiks!), elu näitelavast, elu ookeanist, elu tagavarast, elu natukesest (suri-

jal) ja palju muid sääraseid on väga eksitavad ja mõtteliselt võõrad, millest loobumine on tungivalt soovitatav, välja arvatud juhud, kus sarnaseid kõnekäände tarvitatakse silmapaistva huumoriga. Sest väljaspool inimest või substantsi (või aatomit), tähendab aatomite vaheruumis ei ole mingit elu ega liikumist, kuna seda vaheruumi ennast ei ole. Ka ei saa elu ega liikumist „üle kanda“, sest et millegi ülekandmine millelegi on võimatu, kuna iga aatom võib liikuda ainult oma jõuga, ka siis, kui teda veetakse või tõmmatakse.

Iga tegevuse eelduseks on substantside olemasolu. Eelpool oli näide mõtlemise või otsustuse kohta. Iga mõeldud, öeldud lause eeldab isikut, kelles terve mõte koos oli, mitte mitme isiku vahel jaotatud sõnad ei moodusta lauset, kuigi on sarnane seltskonna mäng olemas. Kuid ka siin on eesmärgiks ühtluse leidmine. Võime leida sarnaseid näiteid ka tundeelust. Perekonnas haigestub keegi lastest. Ema ehmub väga ja hakkab kohe ahastama. Saadetakse tohtri järele. Seni kui arst tuleb, maalib ema juba kõiksugu hirmukujutisi: laps on surmahädas, ta surebki ja maetakse maha; ema kannab eluaeg leinarõivaid, ta ei või oma last kunagi unustada. Suure kiirusega ja ägedusega käivad need mõtted, ohked, pisarad. Terve stseen koosneb ometi mitmest elemendist: üllatav olukord — haiguse ilmumine — kujutus hädaohust ja selle järeldusist, hädaohu keskendus endale ja lapsele, eriline tundevärving nende kujutluste juures, hädaohu kiiruse ja tuleviku kujutus, pahandus haiguse enda üle, see kõik on nii mitmekülgne ja mitmelaadine ja toimub kõik ühes (ema) isikus hoopis kii-

remas tempos kui haiges. Ema on suurem kannataja kui haige laps. Kui kõik need kujutlused, tunde liigutused toimuksid igaüks ise pääajurakukeses, ilma seoseta, siis jääks arst kutsumata ja lugu võiks tõesti areneda matuseni. Kuidas kartus, kujutlused, seos ajaga, mured ühinevad, kui poleks ühtlast keskus, jääks täitsa mõistmatuks. Hingeline keskus ise ei või aga mitte moodustada mõnda rakukest, nagu mälestus ei või asuda rakukesis.

Isiku hingeline ühtlus võimaldab üldse võrdlemise ja mõtlemise. Me ei saaks ilma selle püsiva keskuseta oma ümburustki ära tunda kui sedasama või teist, ei saaks eilse ja tänase päeva vahel vahet teha ega homset päeva oodata. Oleks tõesti veider, kui päevad ja aastad oleksid aju rakukeste vahel jaotatud, nii et ka isik ise ei teaks, kui kaua ta siin või sääl elanud ja millega teetsenud. Igasuguse võrdluse alus oleks kadunud. Me ei tunneks enam oma lähemaid sõpru ega vaenlasi ära. Sarnast poolitatud või tükeldatud elu on kirjanikuslikult käsitletud hää eduga, sest et ta on nii loomuvastane ja ebanormaalne ning seepärast äratub tähelepanu. Sellega on vastupidi, kuigi kaudselt, isiku substantsiaalne ühtlus tunnustatud loomulikuks, normaalseks, kahjuks ainult teadvusetult. Isiku samasus (identsus) eile ja täna, siin ja sääl, kus ta liigub, on väga oluline mitte ainult temale endale, vaid ka teistele. Ei või ju ometi ühe isikuga lepingut teha ning teiselt nõuda lepingu täitmist, ühe isikuga abielluda ja kellegi teisega pulmareisile minna, ühte kohtus karistada ja teist vangi panna. Isiku samasus väljendub isiku teadvuses, minasuses, kuigi see teadvus ei tarvitse alati

olla suur. Teadvus ei pea mitte tingimata sama-
susega ühendatud olema, nagu näiteks loodus-
elementide juures, mis teadvusetult reageerivad
või üksikesemed, nagu biljardikuulid igale tõu-
kele säädusepärastelt reageerivad, ilma et säärase
kuuli ühtlust saaks võrrelda inimliku hingega.
Hing ei ole mitte paljas teoreetiline kujutluse
või mõiste ühtlus, nagu kooskõla, pildi, draama,
orkestri, korteri sissesääde või vabriku ühtlus,
või isegi rahvuslik või kiriklik ühtlus, vaid
t ä i t s a r e a a l n e.

Seepärast rõhutamegi, et h i n g o n s u b s t a n t s,
aga keha on substantside kogu. Teo-
reefiline ühtlus, nagu sümfoonias, organismis ei
ole substants. Hing ei ole organismi substants
ega ühtlus, aga ilma selleta on organismi üht-
lus elutu. Rahvas, ühiskond, kirik, riik, üli-
kool, kongress on küll ühtlused, kuid pole üht-
laste substantside kogu. Kui riiki või kirikut
võrreldakse organismiga, siis on see võrdlus puu-
dulik, aga ta sobib kuidagi idealistliku üldista-
mise meetodiga. Rahvahing on ka mingi üldis-
tuse tulemus, mitte aga reaalne, vaid ideeline
suurus. S u b s t a n t s i a a l s u s tähendab ni-
melt sellist oma ette olevat tõelist reaalist üksik-
olendit, millel endal on otsekohene mõjustamise
võime, nii et t a i s e o m a t e g e v u s e p õ h -
j u s t e n d a s k a n n a b. Ka siis kui ta ainult
vastab väljast tulnud tõukeile või väljakutseile.
Reageerimise põhjus, samuti kui algatuse või
ürituse põhjus on t e m a s e n d a s kui iseseis-
vas substantsis. Ta ei ole kunagi teise atribuut,
sühe ega omadus. Kõigest tegevusest ja suurest
võimaluste hulgast hoolimata, mis temas asu-
vad, on hing kui substants ometi j a g a m a t u
ü h i k. „M i n a“ võib palju teha, tahta, mõ-

telda, ette võtta, aga tema jääb i k k a ü h e k s ja s a m a k s, hoolimata omast liikuvusest ja mitmekülgsusest ei muutu ta kunagi „meieks“. Kõik tema mõtlemise ja tegemise säädusepärassus on temas endas, mitte kuskil mujal.

Kaugelt suurem osa inimese elust ei arene mitte teadlikult, vaid teadvusetult. Laps ei tea kaua aega, et ta kasvab, kujutleb, mõtleb. Kunstnik ei ole teadlik, kust ta oma muusika või luule tõukejõu ammutab. Isegi teadusmees ei aima ette, kuhu tema mõtlemine ja uurimine välja viib ja kust ta alguse saab. See pole aga sellepärast veel kõik juhuslik, vaid väga peenelt sääduspärane õrn võrk, et selle jälgimine isegi suurt tööd nõuab.

Alateadvusest kerkib alatasa midagi teadvusse, otsekui läve alt läve pääle ja esineb siis seda suurema selgusega. Teadvuse ja alateadvuse vahe pole mitte põhimõtteline, vaid ainult astmeline. Teadvust või teadlikkust ei tohi mitte isikuga ära vahetada, nagu mõnel pool sünnib. Isikul on teadvus, aga mitte tema ise pole teadvus. See teadvus pole mitte teadusliku mõtlemisega saavutatud järeldus enda olemisest, vaid on v a h e n d i t u, otsene. Iga laps, kes ütleb mina, avaldab juba endateadvust.

6. Ihu ja hing.

Ihu paistab küll kestva kujuna, kuid on siiski väga muutlik. A i n e t e v a h e t u s vere-ringvoolu kaudu muudab inimese keha nii ruttu, et ta lühikese aja jooksul on täiesti uuendatud. Rauga keha on ainete vahetuse mõjul sama värske kui vastsündinud lapse keha. Va-

naduse vahe ei tulegi mitte keha vanadusest, vaid hingelisil põhjusil. Aeg kui sarnane, kui paljas vaatlusvorm, mitte mingi asi ega ese, ei tee siin ega üldse mitte midagi. Tervishoiu õige lähtekoht on, nagu ka uuemas arstiteaduses juba ära tuntud, hingeelu. Sest hinge mõjud on hoopis suuremad kui seni üldse arvati. Normaalne ja õige arusaamine endast, elust ja maailmast etendavad päratu suurt osa, kuna ekslikud ja ühekülgised eeldused nõuavad loomuvastast ülipingutust, lõpevad halvasti ja eksitavad suuri hulki.

Ihulik ainetevahetus ei piirdu keha väliste piiridega. Uuemal ajal nõutakse koolideski ja suurte ruumide ehitusel iga inimese kohta teatud hulk õhuruumi. See kuulub kehale hingamiseks. Toitu võtab inimene mitu korda päevas organismi alalhoiuks ja uuenduseks. Keha kohta võib tõesti ütelda: kõik voolab. Hing aga oma minateadvusega on ikka seesama, nagu selgub igast elukirjeldusest. Hing on võrratult kestvam kui ihu. Ihu kannab endas hoopis rohkem võõrast ollust kui hing. Hing on tõeliselt ise, ihu ainult oma, hinge tööriist välismaailmaga läbikäimises. Hing on peremees, ihu on sulane.

Tõsi küll, ka hing ei ole muutmatu. Oleks väga kurb, kui ta nagu atomistide aatom, täitsa liikumatu ja tundetu oleks. Kuid hoolimata kõigist elamuste ja kogemuste pikast vahelduste reast jääb hing kui substants, kui omaette olend, siiski sekssamaks. Ja kui veel öeldakse, et ihugi mõjustab hinge, siis vastame, mitte hinge enast, vaid ainult tema avaldusviise (funktsioone). Sest isegi teadvus kui enesetunne ei kao ega muutu oluliselt, vaid muutuvad meeled.

kuid mitte rõõm ei muutu valuks ega valu rõõmuks, vaid üks tõuseb teadvusse, teine langeb alateadvusse. Ihuline haigus ei tee õnnelikuks, kuid mõjustab hinge meeoleolu, mitte hinge enast. Identsus ehk samasus jääb alles ega saa kuidagi kaduda. Nagu keegi ei vaheta end ära oma ülikonnaga, nii ei peaks keegi ise end ka oma ihuks pidama. Kahjuks pole see vahe paljudele mitte selge. Selle tagajärjel tungivad ihulised või ihulisteks peetavad huvid ikka jälle esirinda ja tekitavad suure hulga täitsa mõtteid arusaamatusi. Seesmisel olulised õigused taganevad väliste püüete ehk sihtide ees, kuna inimeste tõelised väärtused peavad leppima Tuhka-Triinu osaga. Inimese sisemus poeb sügavasse hinge põhja peitu ning elava inimestevahelise läbikäimise ning vaimse ainetevahetuse asemel näeme ainult kinnisi elutuid tüüpe.

Ihu ja hinge suhe paistab seisvat vastastikuses mõjustamises. See vastastikuse mõjustamise kogemus ongi saanud kahe vastuolulise printsiibi vahe liialduse kihutajaks, sest et terasema mõtlemise juures sel alusel arusaamatused kasvavad.

Kuidas see tuleb, et paljas mõte, paljas kavatsus inimese kehaliselt liikuma paneb? Laua taga istudes tuleb meelde, et linnas on mingi asi veel õiendada. Kas on veel aega, ühte kirja valmis kirjutada ja kaasa võtta? Käsi liigub kohe vestitaskusse, tõmbab kella välja, silmad takseerivad selle osuteid, mõistus arvutab minuiteid ja tunde, ja tahe teeb otsuse: Istun veel pool tundi, siis lähen ja korraldan linnas, mis tarvis. Kuidas tuleb üleminek paljast mõttest ja tahteotsusest ihulikule liikumisele? Seletu-

seks võetakse ergukava appi. Ergukava saab käsu oma tsentrumist — pääajus ja annab käsu edasi erkude kaudu lihastele. Lihaste pingutused ja lõdvenemised teatud korras tõstavad keha, panevad jalad liikuma ja viivad inimese edasi. See seletus meid ei rahulda. Ta ei vii meid ikkagi liha ja vaimu nõiaringist välja. Kuidas saab tahe käsku anda pääajule ja pääaju erkudele ja need lihased liikuma panna? Kuidas on üldse mingi ühendus võimalik ihulikkude elundite ja nägematu tahte ning mõtte vahel? Need küsimused tekivad just sellest, et vahe idee ja mateeria vahel on aetud otse kuristikuks, kus kahe kalda vahel ei ole mingit silda. Siin ongi lähtekoht. Siin on ka viga, mis nõuab parandamist. Viga seisab selles, et pole otsitud lahendust lähtekoha — dualismi kriitikas. Kahe alprintsiiibi oletamine ise on viga. Ja kui valitakse üks neist, et teist tuletada esimesest, ükskõik kumba kummast, siis on see ka viga. Me leidsime aluse isiklikus või individuaalses aatomis, monaadis, hinges. Aga et vana jaotus ikka veel on nagu üdis ja veres, siis ei saa järsku täit järjekindlust kätte. Ikka jälle annab end vana lähtekoht tunda. Kurb meeolelu mõjustab ihulikku elu, teeb silmad vesiseks. Mõnus söömaaeg tõstab tuju ja vabastab keelepaalad. Päevane töö ja valvelolek nõuab ajult verd ja toob õhtuks väsimuse. Millega seda seletada? Ja ometi ei käi mõlemad osad mitte sammu, parallelism lonkab. Paksud inimesed ei ole alati targemad kui kõhnad. Liha ja vere-rohkus ei too alati vaimukust kaasa, vaid sageli laiskust. Aga ajurike võib ka kõige vaimukama inimese meelespidamise ära võtta. Ihu ja hinge tegevus ei ole võrdsed ega sarnased, isegi

mitte teineteisele vastavad. Ihu elu ei ole mitte lihtsalt mehaaniline, vaid orgaaniline.*)

Et inimene ise oma elu ei mõista seletada, tuleb sellest, et kaugelt suurem osa tema ihulikust ja hingelisest elust toimub alateadlikult ehk teadvusetult. Süda tuksub päeval ja öösel, kopsud hingavad unes ja ilmsi, sisikond mängib keeruka keemilise vabriku osa, aga orgaanilise elu kohaselt, igasugu rakukesed teevad suures vaikuses oma töö, ilma et kuski oleks näha mingit korraldavat kätt. See kõik sünnib ka harimata neegrite ja hiinlaste ning laste ja loomade juures — „iseendast“, see on — teadvusetult ja eksimatult, seni kui ei tule mingit erakorralist riket. Isegi riketele suudab „loodus“ ilma mingi teadliku kavata kohaneda. Teadlikule mõtlemisele on see kõik äärmiselt üllatav, kui veel mõtelda, millise otstarbekusega see kõik sünnib ja kui vaene selle kõrval paistab sagedasti „vaimuelu“. Mitte ainult orgaanilises ja anorgaanilises looduses, ka hingeelus ja teadlikus mõtlemises etendab teadvusetus oma tähtsa osa. Teadliku mõtlemise ülesanne on tõusta sellest teadvusetusest kõrgemale. Seepärast ei aita looduse- ja hingeelu-vaatlus üski, vaid vaatluse tulemusi tuleb teaduslikult korraldada ja põhimõttelisele kaalumisele ning selgitamisele võtta. Seks peame ka naiivseist, lihtsameelseist eeldusist ja oletusist loobuma, olgu need kui

---

*) Orgaanilise elu lahufamine tarretanud mehhaniseerivast materialismist põhjustas ja võimaldas uue teaduseharu — bioloogia (elu-õpetuse) tekkimise ja arenemise viimaseil aastakümneil. Bioloogia alusel on kujunenud ka üks maailmavaateline õpetus — vitalism, uuendatud kujul neovitalism (sõnast vita — „elu“ ladina keeles; biós — kreeka keeles).

suured pääletungijad tahes. Üks sääraseist eeldusist on materiaalsus. Materiaalsuse kujutlusis on nägemise kõrval suur tähendus kompamismeel, kus enne kõike märgatakse võõraste esemete vastupanu või liikumatust oma liikumise puhul. Seda vastupanu iseloomustatakse sõnaga — „kõva“. Kõvu esemeid tajutakse kõige enne, sest et nad meie päälesurumisel eest ära ei lähe, ei tagane, vaid vastu hakkavad. Selle tähelepanu mõjul püsib ka materialistlik vaade isegi idealistide juures alateadlikult ja ei taheta kuidagi mõista raskesti kujutletavat mitteainelist, immateriaalset substantsi, mis päälegi juhtiv, määrav peab olema, ja millega võrreldes isegi õhk, gaasid ja spiritistlik hing on materiaalsed.

Hinge ja ihu vahekorras, kui me pole vabad alateadlikust materialismist, kuigi ei tuleta hingeelu ihuelust ega hinge ihust, tõusebki poolmaterialistlik küsimus: kuidas võib nägematu hing, mingi vaimne printsip või koguni olend, kelle elus vaim ainult kõigile ühise ja üldise osa moodustab, kuidas võib see puhtimmateriaalne hing käsutada materiaalselt ihu? Nähtavasti on ihu ja hinge seos või ka sugulus ometi suurem kui järsk vahetegemine lubab oletada. Oma saapapaarile ei saa öelda: „minge nüüd jalast ära, asuge nurka!“ Jalad ei ootagi käsku, kui on vaja paigast liikuda, vaid on otsekohe teenitusvalmis. Elundi suhtumine hingesse ei ole selline, kui eskimolase ja eestlase vahekord, kes teineteise keelt ei mõista. Ihu ja tema elundid on veel täpsemad, kui teener, kes kuninga tahtmise välja loeb silmist. Kuid sellest ei järelda me mingit materialismi, vaid materialismi ekslikkust ja materia mõiste vigasust. Ihu ja hin-

ge seose tihedus ei tunnusta mitte kahe vastase printsiibi ühendust ega kummagi ülekaalu. Meil tuleb sest kunstlikust vastuolust ja ühe ülekaalust teise üle täiesti lahti ütelda. Õieti peaks nende sõnadegi tarvitamisest loobuma, mis neid kahte vaenlast osutavad. Kuid siis ei saaks meist enam ükski materialist ega idealist aru. Nende pärast jätkame nende sõnade tarvitamist, ainult tingimusi, otsekui jutumärkides. Tuletame meelde, et „m a t e r i a a l s u s“, saagugi tema ergutusi välismaailmast, ometi pole muud kui p u h a s k u j u t l u s v i i s, kus mitte kõik meeled pole ühtlaselt tegevad, ja pilt ei vasta mitte tõelikkusele.

Välismaailm, seega ka ihu materiaalsus, ei kuulu mitte hingele, kui substantsile, vaid ainult ühele tema funktsioonest — kujutlusele. Nende kujutluste kontrollita ehk kriitikata omaksvõtmine põhimõttelise üldistamise ehk ühtlustamise teel annab siis alles vastava eksliku üldmõiste ja sellest järeldatud eksitava maailmavaate. Et nõnda nimetatud materiaalsus ainult näiline ehk petlik on, siis on mõtteteadus ka välismaailma kujutlusi üldiselt ses mõttes erinimetusega varustanud, nimetades neid „fenomenideks“, see tähendab — ilmuvusteks, esinevusteks ehk näilisusteks, mis ainult oma esikülge näitavad, kuid mitte enda olemust ehk tõelist olemist.

Võtame, kuidas tahes, igapidi kaob materiaalsus meie käte vahelt. Jääb järele määratu kogu üksteisega liitunud aatomeid, mis kõik endas kannavad ruumitult ja nägematult mitme-laadseid loodusesäädusi ning täidavad neid nii eksimatult, et isegi kõrvalekaldumised, nagu haigused, jällegi arenevad säädusepäraselt, nagu ka hingelised ebanormaalsused. Aatomis liituvad

vastuolud, aga mitte enam kui vastuolud, vaid kui mitmelaadsed säädused. Aatomid, monaadid, hinged on jõudude ja elu omanikud. Lahus ja väljaspool neist ei ole mingit jõudu ega elu, nagu klaver ja noodileht alles siis „elavaks“ saavad, kui kunstnik oma elu nende kaudu avaldab, aga ilma kunstnikuta midagi ei tee. Aatomid, monaadid, näiteks anorgaanilised, nagu raua, soola (mitte terad, vaid) aatomid, võivad isegi orgaanilise elu teenistusse astuda inimese ja looma kehas, nagu paber, noodimärgid, viiuli keeled kunstniku käes ja õhuvirvendused kuulajate kõrvus. Loomulikult ei ole aatomite omadused ja arenemisastmed ühesugused, kuid neil on liitumise ja suhtumise võimalus ja tarvidus. Neil kõigil on mõjustamise ja mõjude tajumise võime. Aatomid, mis moodustavad maailma (seda teevad nad kõik), peavad loomulikult olema niisama ajatud või igavesed kui maailm oma terves kogus, järelikult mitte tühjusest tulnud ega mitte millestki loodud, järelikult ka kadumatud, iseseisvad põhjused, ilma mingi esimese tõuketa liikumiseks. Sellega muutub ka loomise ja Looja mõiste.

Orgaanilise — ihuliku elu areng võib lähendada ainult ühest keskusest, kuid mitte teadlikult, vaid täitsa teadvusetult. See keskus võib olla ainul see, mida nimetame hingeaks. Ihulik kasvamine ja elushoidmine on hinge funktsioon. Hinge funktsioon avaldub ka pääaju tegevuses, analoogiliselt soojuse tekkimisele tõugete või hõõrumise mõjul. Ihu aatomid funktsioneerivad ainult põhiaatomi teadvusetu tungi survele, kuid nende mõju hingeale, nagu noru- või rusuvustunde korral, pole ka mitte materiaalne, vaid funktsionaalne, nagu näi-

teks matemaatikas või meteoroloogias (õhurõhk). „Ihulikud“ kihud ehk ergutused kutsuvad omalt poolt hinge funktsioone välja, nagu vastupidigi. Funktsioonid ei saa aga olla lahus substantsist. Hingest kui substantsist ei pääse ka kõige pisem „ihu“ funktsioon mööda. Hing määrab päälegi funktsiooni värvingu ehk kvaliteedi; noru- või mõnutunne, maitse ja hinnang on ses mõttes puhtisiklikud otsused, „võimu“ avaldused, kus lõpeb iga vaidlus. See maitse või tahteotsus ei küsi mõistuse järgi, vaid on täitsa teadvusetu, ühtlasi kategooriline, tingimatu. Siin avaldub hing täitsa rippumatult, näidates seega oma despootlikku ülivõimu. „Ihulikud“ aatomid moodustavad tingimuste kogusumma hingeavalduste väljakutsumiseks. Klaveri heli pole klahv, aga nagu klahvile vajutamine igakord hüüdma paneb vastava keele, nii võime võrrelda hinge tundelikkust välismaailma ja ihulikele mõjudele. Ihu on hingele nagu veoloom vankrijuhile või ministrid ja ametnikud riigivalitsejale. Ülemkindral võidab sõja ainult, kui sõdurid oma vahvuse ja oskusega teda toetavad, kindral ei saa aga halvasti toidetud ja puudulikult varustatud sõdureilt julgust ega ohvreid nõuda. Nii oleneb ka hinge jõud sageli ihulike tingimuste täitmisest. Kuid igavest elu, see on, sedasama kestva koosseisu ei suuda ükski hing oma ihule anda. Nõnda nimetatud surmaga ei kao ka ihulikud aatomid mitte. Nemad rändavad nii-kui-nii. Kuid üksikud organid ehk elundid lödvenevad pikapääle ja jäävad seisma. Funktsioonid lakkavad teotsemast, hing kaotab oma võimu nende üle. Oleks hing ainult teoreetiline keha ühtlus, siis võiks ta kaduda, nagu kolmnurk paberil. Et ta aga subs-

tants on, kes ise ühtluse annab, siis ei suuda ihulik lagunemine ometi mitte substantsi, kui ühtluse tõelist andjat kaasa tõmmata. Sest meil pole siin tegemist aja ja ruumiga, kuhu võiksimetulla ja kust lahkuda, vaid ruum ja aeg ja liikumine on ka ainult kujutus- või vaatlusviisid, mitte substantsid, ei suuda sellega substantsile midagi anda ega temalt võtta. Ka siin tuleb meil materiaalsusest loobumisest kinni pidada.

7. Isiku algus.

Kui hing on aatom ehk monas (monaad), ilma alguseta ja lõputa, kuidas kõneldakse siis inimese loomisest? Kas võib üldse loomisest juttu olla, kui aatomid on igavesed? Igatahes pole siis enam juttu loomisest ilma algolluseta või mitte millestki, tühjusest. Meie tuntud loomiseluugu võib küll nõnda tõlgitseda, kuid loomist lausa mittemillestki sääl eriti nimetatud ei ole. Et seda kiriku õpetuses siiski tehakse, tuleb panna jumaliku kõikvõimsuse arvele, mis on Vanas Testamendis oluliselt Jumala omadus. Mõtlemises maksab väide: mitte millestki ei saa midagi. Huvitav, et kirikuisad ei vaadelnud mitte hinge, vaid inimest kui loodut. Nad eristasid inimest, kui ihu ja hingega olen-dit, kuna hing pidi igavesti Jumalast antud olema. Nende kirikuisade mõtteviis oli aga idealistlikult mõjustatud, kuigi nemad sellele kristliku vaate üksikhingest vastu säadsid. See nõnda nimetatud preeksistentsi (enneolemise) õpetus sattus VI. sajandil kirikuvande alla, kuna esimesil sajandeil pooldati loomise õpetust mitte millestki (-kreatsianism). Teisest-

kolmandast sajandist pääle saab järjest mõjuvaks poolmaterialistlik tradutsianismi (ladina k. tradux = tüvi, känd) õpetus, mille järgi hing tekib vanemate hingest. Dogmaatika ei ole ses asjas kaugemale jõudnud. Idealismi-materialismi vahel kõikumist on siin selgesti tunda. Meie tunneme juba nende nõrkusi ja ei poolda neid enam, ei tunnusta ka enam dualismi, vaid näeme just üksikhinges tõelist olemist ja kõige olemise taibet. Materiaalsuse leidsime olevat juba üldtunnustatud kujutlusviisi ega saa pääle mateeria ruumilise kujutluse eitamist tunnustada küsimusi, mis asuvad mateeria eksliku mõiste alusel. Sest valealuse järeldused ei saa olla õiged, On alus langenud, on ka järeldused langenud. Kui mõni siiski jääb oma maitse kohaselt materialismi, siis juba ka dualismi alusele, tuleb nii kaua oodata, kuni ta sellest loobub. Seni pole meil enam kohustusi tema vastu, nagu tolle mehe vastu, kes pääle vedurimasina aurutöö põhjalikku seletamist veel ainult sellest aru ei saanud, kuidas ta siiski ilma hobusetä sõidab.

Individuaalset (isiklikku, jagamatut) aatomit ei olnud meil mitte ainult selleks tarvis, et seni eristatud printsiipe — ideed ja mateeriat — aatomis järsult ühendada. Ka nende printsiipide iseloomu tuli teisiti mõista, nimelt nii, et nende vahe ei ole mitte oluline, vaid ainult astmeline. Usaldus silma ja sõrme vastu oli liiga suur. Usk ruumi ja aja ning liikumise tõelikkusse oli pea-aegu ülesaamatu. Mõtteviis ja kõneviis on säärased, et selle järgi võiks iga noodilehte muusikaks ja iga viulit kunstnikuks pidada, iga lubadust rahaks teha ja iga passi inimesena austada, nagu sagedasti lahket noormeest juba peig-

meheks peetakse. Silma ja kõrva, kätt ja nahka usaldatakse liiga palju, mõistust ja mõtlemist liiga vähe. Väärmõtted ja valeeldused püsivad mõne inimese arusaamises kindlamini kui raudnael seinas. Usk välismaailma väärtusse ja enese tühjusse on nii suur, et eneseharimisest üldse ei hoolita, vaid püütakse oma vaikides ja mõtlematult eeldatud tühjust täita teistelt ahvitatud kõneviisi, kommete, rõivastuse ja oma kätte kistud „ainelise“ kasuga, asetatakse enese ülespuhutud väärtus välis„asjadesse“. Sellepärast ei paista sugugi hädaohutu selliste eelduste juures rõhutada „m a t e r i a a l s u s e“ ja „v a i m s u s e“ ü h e l a a d i l i k k u s t. See võiks ju jälle saada veeks materialismi veskile, kuid ainult pääliskaudse arusaamise juures, mida kahjuks mitte vähe pole. M a t e r i a a l s u s on, nagu juba öeldud, v a a t l u s v i i s ehk k u j u t l u s v i i s, mille abil substantsid ehk aatomid üksteisele suhtuvad. Muidu ei võiks inimene üldse loodusest aru saada. Kõrgemal astmel seisja saab paremini aru madalamal seisjast. Täisealine saab lapsest paremini aru, kui laps täisealisest. Nii võib inimene ka loomast aru saada. Madalamad astmed ei kao seepärast mitte. Hapnik astub õhu ja vee kaudu orgaanilisse kehasse, täidab sääl orgaanilise elu ülesandeid, tuleb higiga jälle välja ja on jälle harilik hapnik, kuni satub uuesti mõnda teise organismi. Kõrgem matemaatik arvutab kõrgemate potentsidega, ega unusta seepärast lihtsaid arvuseid ära. Sümfonia tarvitab peenemaist helivärvinguist hoolimata ometi kõige lihtsaimaid helisid ja nende kooskõla. Kõige peenem kujur töötab peitli, vasara ja viiliga. Raud ei muutu kunagi inimeseks, aga verevaesuse vastu

võetakse rauaolluste rohtu sisse. Ega veri seepärast raudseks ei muutu ega roostetama hakka, olgugi ta alati niiske. Päält näha väga mitmesugused ollused ühinevad üksteisega, nagu liha ja luu, õhk ja veri, nahk ja juuksed, sõna ja paber, kirjatäht ja luule, lambasoolikast viiulikeel ja õrnem muusika, hall ajukoor ja vaimuelu, aeg, vaskvedru ja õhurõhk, elavhõbe ja soojus. Sidemed nende näiliselt nii erinevate olluste vahel peavad küll väga imelikud olema, et nende koostöötamine võimalik on. Leib kuninga laual kasvab samuti väetatud põllul kui talumehe oma. Ja presidendi kehas pole vähem vett kui päevatöölise kehas. Tolm ei tee vahet suurtsugu rahva riiete ega kotiriide vahel. Iga-sugu substantside ühendused näitavad, et on olemas nii kirju, värvirikas ühiselu, et ei tohi lihtsalt kõik tõmmata ühe või kahe liistu pääle ja sellega lugeda maailma mõistatused lahendatuiks.

H o m o g e e n s u s ehk *ü h e l a a d i l i k k u s* on kõigi nende ühenduste võimaluse paratamatu eeldus, mis käib ka vaimu ja mateeria kohta, aga võtab viimaselt ka tema erinevuse. Sest maailma olemise kandja on substants. Ja substants ei ole materiaalne, vaid esineb sarnasena ainult meeltele, kuid mitte kõigile, nagu maitsele, lõhna tundmisele, kuulmisele.

Kuna substants ei olene ruumist ega ajast, siis temal ei ole algust ega otsa ei ruumiliselt ega ajaliselt. Tema olemine on iseendas, temal ei ole tekkimist ega lagunemist, sest ta on jagamatu, lihtis, ikka seesama, temal on pidevus (kontinuiteet).

Kuidas võib substantsi algusest kõnet olla?

Aga meie pühitseme inimeste seltskonnas sünnipäevi. Eks isik alga oma elu sündimisega?

Loodusteadlaste õpetuse järgi on kolm orgaanilise elu alguse vormi: jagunemine, puhkemine ja iduloomine. Need vormid ei too siiski mitte oluliselt uut või olematut. Sest midagi sellest ei tule tühjusest.

Jagumine on kõige lihtsam sündimise vorm. Üherakuline loomake tõmbub keskest kokku ja jaguneb kaheks. Need kaks tõmbuvad igaüks jälle kokku ja jagunevad. Rakukene ei ole aatom. Sest aatom ei jagune. Kõige lihtsam rakukeses on sellega suur hulk aatomeid, kelle seast ikka üks peab igas rakukeses juhtiv ehk otsustav olema. Nende pisilaste vaatluse puhul on jälle õpetlik vihjata materiaalsuse ebamäärasusele. Pisilased on nii väikesed, et neid palja silmaga ei näe. Kui neid ka miljoneid on koos, siis ei tee see neid nähtavamaks. Mikroskoobi all saab iga üskik nähtavaks. Võib isegi lugeda, kui palju neid ruutmillimeetri pääle tuleb. Siiski pole kõiki pisilasi ka mikroskoobiga kätte saadud. Küsime nüüd silmalt: kus algab ja kus lõpeb materiaalsus? Kätega ja kompamisega pole siin enam midagi teha. Aga kui need pisilased satuvad nõrka kehha, võivad nad tema ära mürgitada ja tema näilise tegevuse likvideerida. Mis puutub pisilaste jagunemisse, siis on see võimalik ainult seepärast, et kõige pisem rakuke sisaldab endas suurt paljust. Ta on jagatav juba enne jagunemist, on aatomite kogu ehk organism hoolimata oma lihtsast ehitusest. Jagunemise algust võib ainult nii mõista, et rakukeste valitseva aatomi kõrvale tõusis teine aatom, kes koondas enda ümber osa aatomeid, et nendega koos lahkuda algrakust, See

on autonoomia tekkimise algkuju, nagu ta kujuneb ka ühiskonnas uue juhi esile kerkimisel, orgaanilises looduses täitsa normaalne nähtus. Nii lahkuvad täisealised lapsed majast, õpilased koolist, sellid töökojast, et iseseisvat elu elada. Nii lahkus Jaakob Iisakist ja Laabanist, Absalom Taavetist, Iisrael Juuda Rehabeamist, Eesti Läti ja Soome Venest. Jagunemine on iga iseseisvustumise algvorm, ja ka mõttelise eristamise eeskuju, analüütilise töö põhivorm. Aatom tahab olla rippumatu. Mõisted võitlevad eesõiguste pärast, nagu oleksid nad tõelised aatomid.

Jagunemise meetod ei kao kõrgemal astmel. Vahe seisab ainult suuremas keerukuses, kuna on tegemist mitte üherakuliste, vaid hulgarakuliste olenditega. Taimed on puhkemise esindajad. Kevadel hakkab mahl liikuma ja ajab okstest, ka tüvist pungi. Neist kasvavad uued oksad lehtede ja õitega. Õitest kasvab vili seemnetega. Küps vili erineb, lahkub. Igast seemnest saab uus taim, kui ta maha istutatakse. Pungad esinevad siin jagunemise mõttes, samuti ka vili oma seemneiga. Uued oksad jäävad puu külge, kuna vili vabaneb. Nii on taime jagunemine kahesugune. Oksad on nagu lapsed, kes koju jäävad, vili nagu lapsed, kes majast lahkuvad. Puil ja põõsail on kaks perekonna tüüpi, lilledel ainult üks, sest neil ei ole oksa või pole jäädavaid oksa.

Loomariigis ja inimeste juures pole nende liikuvuse tõttu puhkemine taime viisil võimalik. Jagunemine sünnib eriorganite kaudu, mida ka õitel leiame vilja kasvatamiseks. Sigivus ja viljakus on eluavaldused, mille põlgamine on suur arusaamatus. Uute rakukeste tekkimine organismis on, nagu mahlaajamine taimil, oluliselt

ka sigivusareng, mis on seotud imestusväärse kohanemise või sarnastusprotsessiga, kus uued toiduollused liituvad vereeringvoolu kaudu kasvavate või muutuvate kudedega ja saavad nende ilme ning nende erifunktsiooni võimed orgaanilises mõttes. Mingi teadvusetu sugestioon toetab seda sarnanemistungi, milles asub sihiprintsiip edasi, üles, kõrgemale. See, mis sünnib, ei ole mitte oluliselt ega sisuliselt uus, vaid ainult erutus uutele funktsioonidele, uuele tegevusele. Rakud on uued, elundid on uued, aatomite koosseis on uus, nende kohanemine on uus, aatomid ise pole mitte uued, vaid ainult nende funktsioonid.

Meie võime aimata, mida tahtsid vanade hingetekkimise õpetuse kuulutajad ja võime neid nüüd kooskõlastada.

Preeksistenti õpetuse rõhk langeb, hoolimata selle idealismist, hinge substantsiaalsusele, ajast rippumatusele; kreatsioonismi mõte on eeskätt vastuolu hinge tuletamisele materias, seepärast hinge „loomise“ rõhutamine; traditsionistid ei tahtnud katkestada loomulikku sidet inimpõlvede vahel ja olid ses suhtes ka tõe teel. Et aga iga õpetus ainult osa tõtt kaitses, jäi tema puudulikuks. Ühendame kõik osatõed loogiliselt — orgaaniliselt, siis on meil täistõde käes, küsimata sellest, kas ta sellega veel kõigile kohe suupärane on.

Nii võime ka maailmavaadetes osatõdesid leida. Dualismi ja parallelismi põhisuund võiks olla vaimuelu rippumatuse rõhutamine ja vastastikune mõjutamine. Materialismi tõde on looduse ühtlus ja substantside ühelaadilikkus. Idealismi huvi on vaimu prioriteet (algatus).

Substantside esinemine uute funktsioonidega nende orgaanilistes kehaes võimaldab arusaa-
mise vaimsest ja kujulisest pärivusest, mis järe-
likult pole mitte materiaalselt edasikantav, vaid
funktsionaalselt. Nõnda ei voola ka soojus,
valgus, elekter mitte ühest aatomist teise mate-
riaalselt, vaid igas aatomis ärkab oma soojus,
oma elekter, oma tõukejõud, ligitõmbejõud
naabri aatomi mõjul. Ühtegi nakkust ega eda-
sikandmist ei saa teisiti seletada kui funktsio-
naalselt. Ka orgaanilise olemise algus on ainult
funktsionaalne, kuna aatomil kui substantsil
pole algust ega lõppu. Ning ometi koondub igas
aatomis terve maailma säädustik, mille järgi ta
reageerib kõigile temasse nii või teisiti suhtu-
vaise aatomeisse.

8. Näilisus ja tõelisus.

Seisatume pika sirge puiestee otsas ja vaata-
me tema teise otsa, siis jookseb tee ise, ka mõle-
mad puude read, kui ka puude ladvad, mida
oletame ühekõrgustena, silmapiiril ehk hori-
sondil ühte punkti kokku. Teises otsas ei ole
teel enam mingit laiust ega puil mingit kõr-
gust. See paistab silmale nii ja on nii loomu-
lik, et meie joonistajad ja maalrid seda ka nõn-
da maalivad ning nimetavad seda perspektii-
viks, millel on kindlad reeglid. Hiina ning Jaa-
pani pildid üllatavad meid küll oma õrna kuns-
tiga, aga ühtlasi perspektiivi puudusega, ning on
seegipärast kunstitöö. Ometi teame selgesti, et
puiestee algusest lõpuni on ühelaiune ja ole-
tuse järgi puud ühekõrgused. Näilisus ei vasta
tõelisusele. Kust see tuleb? Vaatenurk on seda

kitsam, mida kaugemal vaadatav koht ja pais-
tab seepärast väikesemana, aga ainult paistab.
Päevapildil ei paista maja, mille külge ka näha
on, mitte ühekõrguste nurkadega. Päevapildi
järgi keegi maja ei ehita, vaid plaani järgi; aga
plaan ei ole perspektiivne, vaid on geo-
meetriline. Inimese meeled tajuvad pers-
pektiivselt, koolitatud mõtlemine vabaneb pers-
pektiivsusest ja otsib tõelisust. Perspektiivsus
oleneb seisukohast ehk vaatepunktist. Geo-
meetriline plaan ehk põhikava näib „asja-
likult“ ehk objektiivselt. Kuid see ei tähenda,
et perspektiivsus säädusvastane oleks. Objek-
tiivsus ja subjektiivsus, geomeetrikkus ja pers-
pektiivsus kuuluvad ühte nagu iga asja kaks
külge või nagu iga korrelaatide paar: päev ja
öö, pahem ja parem, alumine ja ülemine, kõver
ja sirge, must ja valge, mees ja naine, isa ja
poeg jne. Kaob üks pool, kaob ka teine. Kui
pole usku, pole ka uskmatust; pole teadust, pole
ka teadmatust.

Objektiivses, geomeetrilises plaanis on kõik
perspektiivsed vaated koostatud, nagu näitab
elementaarne perspektiivi õpetus, nii et lähtu-
des põhikavast võib valida vaatepunkti kustahes,
ja leida ka soovivat perspektiivi.

Nagu silmale loomulik vaade on perspek-
tiivne, nii on iga üksik kogemus hingele samuti
perspektiivne. Samuti on kõik ruumilised, aja-
lised, liikumise vaatlused perspektiivsed, subjek-
tiivsed, sest nad on nähtud mingist erilisest „sei-
sukohast“ ehk vaatenurgast. Nende subjektiiv-
sus pole seepärast etteheide, vaid loomulik ja pa-
ratamatu. Sest kus subjekt, sääl on ju
ka subjektiivsus ehk isiklik seisukoht. Taot-
leda objektiivsust subjekti ehk isiku eitamiseni,

salgamiseni pole sugugi nii õigustatud tegu, nagu seda kuuleme nii sagedasti ülistatavat. Siis peaks ka jaapani kunsti „tingimata“ euroopa kunstile eelistama, sest ta on ju objektiivne, ilma perspektiivita, isegi sageli lihtsalt õhus ripuv, nagu platooniline idee, objektiivne ja meile eluvõõras.

Me ei suundu mitte subjekti ega objektiivsuse kaotamisele, küll aga objektiivsuse leidmisele ilma vaateleja ohverdamiseta. Objekt ei võida midagi isiku arvel, sest subjekt ja objekt on ju korrelaadid, nagu pahem ja parem külg; kus pole üht, pole ka teist. Isik — subjekt oma seisukohalt koondab asjade ehk esemete paljuse endasse sellega, et ta ühest punktist näeb palju, mis ainult vaateleja isikus on ühendatud.

Tahame sellest näitusest jõuda tõelisusele, oleme sunnitud kõiki võimalikke seisukohti ühendama. Loomuliku nägemise juures sünnib see plaani, maakaardi või taevakaardi abil. Üldiselt sünnib see võrdlemise teel. Võrdlus pole enam puhas meelte asi, vaid mõistuse töö. Mõistus aga ei ripu õhus, vaid kuulub jälle kellelegi, kes võrrelda ja mõtelda suudab ja tahab. Võrdleja on ses mõttes erapooletu, et ta ise ei ole võrreldav sellega, mida ta võrdleb, vaid on vaadeldavate esemete (objektide) kõrvutamise ja liigitamise juures päältvaataja, kuigi ta ei saa seepärast loobuda isiklikust nägemisest. Erapooletus ei tähenda mitte pimedust, vaid süvenemist. Ei saa mitte neile õigust anda, kes lootusetult käega heidavad igale tuntuks ja ütlevad: „Puhast juhuslik on kõik, kõik on relatiivne, suhteline, midagi kindlat ei ole“. Vastupidi: isegi perspektiivsus on sääduspärane ja on sääduspärases suhtes üldmaksvusega. Isiklik sei-

sukoht ei ole sugugi nii laiduväärt, sest ta pole sugugi iseendast üldsuse vastane või tingimata kahjulik. Või on siis pimedus erapooletum ja asjalikum, kui nägemine?

Kuna hinge kui inimliku substantsi taibe ehk kujutus on seotud aja ning ruumiga, need aga on perspektiivsed vaatlusvormid, surematus selle vastu vähemalt ajatu, hing ruumitu ning jagamatu, siis on tarvis jõuda ka ruumi ja aja suhtes näilisusest tõelisuseni, et saavutada viimase kinnitust senisele käsitlusele.

9. Mis on aeg ?

Aeg ei kuulu asjade liiki. Ta ei ole nähtav ega nägematu asi, sest et ta üldse asi ei ole. Meelega ei või tajuda aega. Aega võib ainult mõtelda. Järelikult ei ela olendid, kes ei mõtle, üldse „aja sees“, nagu loomad ja väikesed lapsed, kellel veel pole teadlikku mälu.

Aja mõte ehk idee tekib alles siis, kui keegi võrdleb midagi, mis on juba olnud, käesolevaga, või käesolevat millegagi, mis võib veel juhtuda või tulla. Et võrrelda, peab võrdleja ise ka isiklikult olemas olema. Ka peab temal olema seisukoht ehk vaatekoht, millelt vaadates tema möödunud sündmusi või juhtumeid näeb kaugemal või lähemal, võrreldes praeguse hetkega. Ja nimelt peab ta võrreldavaid momente korruga mõtlema, kuna muidu võrdlemine poleks võimalik. Võrdlemise tegevus ise saab alles isikus võimalikuks, kuna võrreldud momendid ise enast üksteisega ei saa võrrelda ega selleks üksteise sisse või üksteisest läbi tungida. Võrdlus

pole võimalik mälua. Võrdluse ained võetakse mälust, mis sisaldab mineviku kujutlusi nende järjekorras või nende ajavahemikku isekeskis või suhtes olevikuga. Võrdluse ained ei ole käesoleva kujutlusega mitte ajalisel seotud, vaid kutsutakse teadvusse kas sarnasuse, erinevuse või mõne juhusliku seose pärast, mida nimetame ümbruseks ehk läheduseks.

Mineviku mälestused ei ole nii elavad kui oleviku elamused, vaid otsekui kauguses vähenevad, nagu meist eemalduvad kujud, vaadates isiku praegusest seisukohast. Mälestuses esinevail kujutlusil on teatud kaugus, mis annab neile perspektiivse korra iseloomu. Minevikku langenud elamustega seotud kujutlused esinevad mälus teatud kindla ajavahemikuga. Kes täitsa elab silmapilgule, kaotab ajateadvuse. Sellel ei ole aega. Nii jäi keegi naisterahvas 18-ne-aastaselt romantilisel põhjusel vaimuhaigeks. Et ta aga oli täielikult kiindunud oma elamusse ning pärast seda enam millestki muust ei teadnud, siis oli temal 70-ne-aastases vanaduses 18-ne-aastase noore inimese ilme. Et seda nii harva juhtub, tuleb sellest, et nii tõeline kiindumus ühte elamusse on tõesti haruldane. Selline „ändumine“ silmapilgule lühemaks ajaks, nagu spordi-, male-, muusika- ja üldse kunsti-, teaduse- või muu haarava tegevuse juures, mis välja kutsuvad mõnutunde, lasevad inimest alati „ennast“ ja endaga ühes aega unustada. Siis möödub aeg kiiresti, nagu tagant järele leitakse, kui inimene kainenestub oma ekstaasist ehk vaimustusest. Just selline elamuse tihedus (intensiivsus), kinnitab isiku olulikkust, kes elab „ajas“ otsekui väljaspool aega — ajatult. Isik-

lik andumus kaotab aja ühes mäluga, inimene muutub müstikuks või entusiastiks, kunstnikuks, prohvetiks või lapseks. Kiindumus teeb naiivseks. Vaimustatud isik on fetišist kaunimas mõttes, kuid ajatu.

Aga selleks, et aega „tajuda“ perspektiivselt, mõeldes võrrelda ajavahemikku, on küll vaja seisukohta ajakorras, kuid isik ise ei osuta ka siin mitte ajalikuks, sest ajaga seotud mälestuste kordamine mõttes kahekordistab olnud elamusi ja minevikus olnud elamuse võrdlemine oleviku elamusega või kahe möödunud elamuse võrdlemine, mis osutub viimseks kujutluste järjekorras võrdlemiseks, teeb võrdleja isiku aja suhtes erapooletuks, asetab tema enda väljaspoole aega. Paljas looduse vaatlus, ilma ja aastaaegade vahetus ei too veel mingit ajamõtet, seni kui ei ole teadvuses ja mälestuses asuvate olluste järjekorra võrdlust isiklikust seisukohast. Nii tekib aja kujutlus alles isikuga, kuid veel mitte iga isikliku olendiga, vaid ainult teadlikult mõtleva, võrdleva isikuga, olgugi tema teadvus ses suhtes nõrk või juhuslik.

Rõhutada tuleb, et võrdluse tegevus ise, kuigi tema sisu on reaalsete elamuste suhetamine ajas, ei ole huvitatud ajamõiste küsimuses kujutluste sisulisest võrdlusest, sellega neisse kui elamuisse puutuvast võrdlusest, vaid nende ajavahest ehk järjekorrast, see on ajalisest kaugusest. See ajaline kaugus ise kujutluseks on ideeline, kuna võrdluse toiming on reaalne. Reaalsust näeme ajas, ideelisust mitte. Kujutlused, ka toimingute ja tegevuse kujutlused ei kuulu sellistena mitte ajasse, vaid on kuivad mõisted ajatud. Iga mõiste, mis

on lahutatud teda põhjustanud kogemusest, on vaba oma tekkimise seosest, ja piiramatult rakendatav, sellega juba ideeline ja mitte enam ajaline. Nii saab aja mõiste ise kui mõiste ajatuks, ajast lahutatuks. Ideeline on objektiivne, reaalne on subjektiivne. Reaalsuse idee ehk mõiste ei ole enam reaalne ega subjektiivne, vaid ideeline ehk objektiivne. Ajalooline Napoleon oli endale ja oma ümbrusele reaalne, subjektiivne, perspektiivne oma ümbrusele, meie isiklikule huvile on ta reaalne sel määral, kui ta meile elamuseks ja tuntuse aktiks kujuneb, elamuse sisuna on ta ideeline, objektiivne, ajatu, ajast väljast, muutmatu igas läbielatud olukorras, kui kivinenud suurus. Meie muutlikud arvamused — hinnangud tema suhtes ei muuda ajaloolist Napoleoni, kivinevad, tarduvad aga ise, niipea kui enam temaga ei tegele. Reaalsus on enne ideelisust, subjektiivsus enne objektiivsust. Enne, kui tekib ükski mõte, on tarvilik isiku reaalse suhetamine oma seisukohast, nimelt vähemalt kahe eseme suhetamine ühest seisukohast, muidu ei ole mingit sidet mõiste moodustamiseks. Meie isiklik tegevus on selleks möödapääsematu. Siis alles tuleb mõiste vabastamine reaalsest esimesest ühendusest ja üldise piiramatu rakenduse võimaldamine. Laps nimetab end alguses oma nimega, sest et isa ja ema teda selle nimega nimetavad. Lapse ees nimetavad isa ja ema endid ka kolmandas isikus. Laps kuuleb, et nad isekeskis endid „mina“ nimetusega tähendavad. Korduvalt kuuldes isa „mina“ ja ema „mina“, eraldab laps nende „mina“ neist, vabastab „mina“ mõiste neist, rakendab selle mõiste endale ja ütleb järsku endast ka „mina“. Kolmas isik sai

teadlikult esimeseks isikuks. Nüüd on arusaa-
dav, miks igaüks end „minaks“ nimetab. See
mõiste on vaba, patendita, piiramatult rakenda-
tav igale isiklikule olendile. Üldrakendusena on
iga mõiste ideeline, isiklikus rakenduses reaalse
isikliku sisuga. See tee on kõigi mõistete, ka
aja mõiste tee. Nii et aja mõiste on ajatu, idee-
line, aeg ise paljas sündmuste järjekorra pers-
pektiivse korra vorm, misjuures see kord on
ajatu, ideeline, objektiivne, korra tajumine kui
tuntuse akt — isiklik, reaalne, perspektiivne;
isiklik vaatleja on substants, kellele kuulub nii-
hästi tegev reaalsus kui ideeline objektiivsus.
Nagu vaim on üldine, kõigile osalistele isikutele
ühine, siiski kuuluv isikuile, kuna pole vaimu
isikust lahus, nii ei ole objektiivsust ilma sub-
jektita. Subjekti „reaalsus“ on aga suurem, kui
tema tegevuse ja teadvuse reaalsus, seepärast
nimetame seda olemise alust substantsiks. Ja
kordame jälle: Ilma substantsita ei ole midagi,
kõik on ainult substantsis, nii hästi perspektiiv-
sus reaalselt kui objektiivsus ideeliselt. Aja
„reaalsus“ on ainult subjektilis kui substantsis
olemas ja mitte kuskil mujal. Mitte meie ei asu
aja sees, vaid a e g a s u b m e i e s e e s, ni-
melt meie mõistuses, on sellega meie idee-
line looming. Aeg on tervelt meie oma
ja meie osa. Ainult lihtsameelne mõtlemine pais-
kab mõttes aja isikust välja (projitseerib välis-
maailma) ja paneb kõik aja arvele, kuna tegeli-
kult aeg ei ole asi, vaid ainult ideeline kujutus
ning ei avalda omalt poolt mingit hääd ega halba
tegevust ega mõju, vaid on just niisama rahulik
ja vaikne kui kõik objektiivsed mõisted. Laulu-
sõnad: „aeg annab arutust“, „aeg kõik asjad
lõpetab“ ei kirjelda sellega olukordi sugugi õieti.

Aeg ei tee absoluutselt midagi, ei alusta, ei lõpeta, ei ehita, ei purusta, ei ühenda, ei lahuta, ei õpeta, ei kukuta, ei tõsta ega alanda. Vaevalt leidub sõna või nime, mida on nii ühekülgselt ja ülekohtuselt kõige eest vastutama pandud, kõneledes häist ja kurjest aegadest. Mitte aeg ei ole hää ja kuri, ka mitte olud (need võivad ainult soodsad või ebasoodsad olla), vaid ainuüksi inimesed ise. Et igapäevane kõneviis kubiseb mõttevigadest, tuleb ekslikest eeldusist, mis neis väga ebatäpsates öeldistes väljenduvad. Õiged eeldused, õige mõtteviis peab loomulikult ka vildaka kõneviisi kaotama ja mitte süüdistama ebareaalset, ainult mõttes asuvat aega, ega sellest tuletama inimese saatust. Säärane osade vahetus soodustab ainult inimeste täielikku vastutatamatust ning pöörab kõik tõetunde otse päa pääle. Sääraste eksituste ja mõttevigade parandamine, tõe „jalule“ säadmine on sellega väga töotusrikas ja tulemusrikas töö. Sest ta kaotab inimliku vabaduse ja mõtlemise kunstlikud kamitsad ning tõstab inimese töö- ja eluvõime mitmevõrdseks. Valeeelduste kahju on äraarvamata suur. Sest kõik eeldused mõjustavad tahet ja tahte liikumist. Eeldused on jõud.

Teine suur ebatäpsus ajamõiste juures on, et ei tehta korralikult vahet aja ning aja pikkuse ehk aja kestuse, see on — aja ning aja mõõdetud osa vahel. Eriti mõtteteadus pole siin palju kaugemale jõudnud harilikust kõne- ja mõtteviisist, nimelt veel siis, kui mõeldakse ajale üldiselt. Kas aeg on otsatu või mitte? Kui — ja, millal siis lõpeb aeg üldse, ja mis tuleb pärast? Igavik? Millal algas aeg, ja mis oli enne? Igavik oli enne ja tuleb pärast? Siis aeg tuli iga-

viku vahele? Aeg katkestas igaviku, tegi igavikule lõpu, ja taganeb uue igaviku alguse eest? Igavikke on siis juba kaks, üks lõpeb enne aega, teine algab päale aega? Mis vahe on siis aja ning igaviku vahel? Sel puhul mingit vahet? Siit on pärit kuulus aja „antinoomia“, vastuolulikkus ehk säädusevastasus. Kust see tuleb? Aja väljapaismisest (projitseerimisest) välismaailma. Aeg tehakse rippumatuks, ilma et ta oleks asi või olend või isegi nende omadus. Selles leiame kinnituse aja iseseisvustamise või matusest. Ajal — üldises mõttes, kui ideelisel mõistel, ei olegi mõõtu ehk pikkust, ta ei ole piiratud. Temal pole üldse suurust. Aja iseloomu ei ole aastal mitte rohkem kui tunnil või minutil, nagu kangas kalevit pole enam kalev kui meeter kalevit, või ookean enam vesi kui Peipsi järv (või peaks ütleva: vesisem? kalevisem? ajasem?). Ennemini võib öelda: kindral on enam sõdur kui reamees, piiskop on enam kirik kui praost, minister on enam riik kui erakond, sest siin on kõrgemal terviku suurema teadvusega tegemist, suurema teadvuse tihedusega. Aja ja ruumi „lõpmatus“ ei olegi lõpmatus, kuna mõlemad asuvad ainult isikus, vaid tuleb koguni mujalt, nimelt vabanenud mõiste rakenduste piiramatuses. Nagu arvude tarvitamine on võimalik iga asja ja olendi kohta, mis paljuses ette tuleb, olgu see juuksekarv, liivatera, heinakõrs, taevatäht, vihmauss, nii võib aega rohkem ja vähem olla. Harilikul loomulikul ajal ei ole mingit loomulikku osa või mõõtu ehk ühikut, nagu kalevilgi, sest meeter on kunstlik, omavoliliselt mahatehtud ehk kokkulepitud mõõt, samuti kui päev, kuu, aasta, tund. Aja lõpmatuses või lõplikkusest kõnelda pole palju

teine kui kõnelda vee, õhu, raua, süsiniku, tule, tuule lõpmatusest või lõplikkusest.

Aeg vaatlusvomina on mälestuse (või tuleviku) suhtumine olevikku, tund või aasta on mõõdetud aja osa, tähendab üldmõiste tegelik rakendus, ilma et aeg sellega oleks nähtavaks saanud. Et ajakestuse mõõt on kunstlik või omavoliline (kuigi kokkulepitud — ka lepe on vaba või omavoliline), saab selgeks, kui mõtleme, et päikese, kuu, Marsi, Jupiteri aastad sugugi ei kattu meie omaga. Mõõdud on kõik suhtelised, relatiivsed.

Nii siis veel: aeg kujutlusena on perspektiivse korra (ajatu, ideeline) vorm, ilma suuruseta, ajakestus on mõõt. Kuidas see riimib?

Mitte aeg ei ole ajatu, vaid aja mõiste või aja kujutlus on ajatu ja suurusetu. Kuidas siis teda mõõta saab? Ega kujutlusi ja mõisteid ei mõõdetata. Mida siis aja juures mõõdetakse? Kas ajakestus pole aeg? On küll, kuid kestus pole aja ideeline üldmõiste.

Perspektiivi ei mõõdetata, vaid vaadeldakse. Aga maanteed, mille vaatlemine annab perspektiivi, (mitte maantee ise, NB! vaid tema vaatlemine) seda tegelikku maanteed saab mõõta pikkuse ja laiuse mõõduga. Pikkusel kui mõistel pole mingit mõõtu. Kas pikkus kui pikkus on otsatu, piiramatu? Muidugi! Mis tuleb enne pikkust ja pääle pikkust? Kas mõni pikkuse igavik? Mitte midagi! Miks ei tule kellelegi ette või pähe, pikkust ja laiust paisata välisruumi kui iseseisvaid olendeid ehk asju, nagu õnnetuseks tehakse aja ja ruumi, väärtuste, liikumise ja eluga? Miks on pikkuse ja laiuse juures iseendast mõista, mida ruumi ja aja juures ei mõisteta?

Aga kui juba suured ja kuulsad mõtlejad aja mõistega endid vaevasid, mis tohib siis kuivalt puult nõuda? Huvitaval kombel oli kirikuisa Augustinus see mees, kes vanal ajal ette tõi uusi mõtteid aja olemise kohta ja päälegi palve taolises kõneluses Jumalaga oma „Pihtimustes“. Augustinus tuleb otsusele, et aeg ei ole liikumine, et teda ei mõõdeta taevakehade ringikäimistega. Aeg ei ole midagi, sest minevikku enam ei ole, tulevikku veel ei ole, ja olevikul ei ole laotust ega mõõtu. Aeg asub hinges, meie peatame minevikku oma mälus, ootame tulevikku, koondame tähelepanu olevikule. Nõnda on kõik ajavormid koondatud oleviku vaatlusse ja võrdlusse. Hing mõõdab aega, sest tema laotus ongi aeg. Kahju ainult, et Augustinus lõpule ei viinud oma mõtlemist.

10. Mis on ruum?

Ruumi kujutlusele on olulised kolm dimensiooni: pikkus, laius, kõrgus (= sügavus). Kuidas tekivad need dimensioonid kujutluses?

Oletame, et meie ümbrus oleks ühevärviline, näiteks tumehall ja meie asuksime tumehallist värviklaasist akendega kinnises ruumis, kus kõik mööbel ja seinad, ahjud ja ukсед, kõik oleksid täitsa ühte karva, ilma mingi varjundi vaheta ja et ka mingi valgusevari ei segaks värvi ühesugust. Siis moodustab toa sissesääd ühtlase halli massi, kus poleks näha ühtegi piirjoont kahe erineva asja vahel. Meie ei eristaks ühtegi asja teisest. Meil ei tekiks mingit kujutlust ruumi kohta seni, kui piirduksime puhta nägemisega, ilma enda liikumata ja silmi pööramata. Üksi-

kute asjade piirjooned tekivad alles värvide vahedega. Nii on kaitsevärv looduses (mimikri) ja sõjaväes (khaki, põõsaste karva värvitud suur-tükid, autod ja soomusrongid) täitsa õige põhi-mõtte järgi kujunenud, et end raskesti nähta-vaks teha.

Ruumi kujutlus tekib aga kohe, kui erinevad värvid näitavad silmale ühel ajal erinevaid asju. Teiseks ei tohi unustada, mis nii kergesti tähele-panemata jääb, et erinevus paistab ühele samale vaatlejale. Kolmandaks ei ole vaatleja sugugi passiivne, vaid tema võrdleb ja suhetab erinevat isekeskis. Värvid ja varjud annavad tema sil-mis, kujutluses ja mõtlemises pikkuse, laiuse ja sügavuse perspektiivsuse. Kõik see eristamise ja koostamise tegevus ja kogupildi ühtlus toimub ühtlases isiku teadvuses, on sellega mingi loomis-akt, milles luuakse ruumi kujutlus perspektiiv-selt isiku seisukohalt ehk vaatepunktist.

Kuna seisukoht ei püsi, vaid isik liigub ja teadvus samuti lakkamatult muutub, ühinevad mitmesugused erinevad perspektiivid geomeetri-liseks ruumi kujutluseks. See on juba objek-tiivne, kuid ometi kujutlus, mitte ruum ise. Ob-jektiivse ruumi pildi saavutamine pole enam nä-gemise meele teene, vaid on juba mõistuse tege-vuse arvele panna. Siin saab teadlikult mõtleja isiku osa juba nii suureks, et pole mingit kaht-lust objektiivse ruumi kujutluse sündimise põh-juses: ruum sünnib inimese mõistuses. Ruum ei ole mingi asi iseendas või asi omaette, vaid inimese vaimu sünnitus. Ruum kui nägemis- ja kompamismeele perspektiivne korravorm pole muud kui meie ühtlustava kokkuvõtliku tegevuse teadvus.

Ainult kaks meelt ongi tegevad ruumi kujut-

luse tekkimise juures: nägemine ja kompamine. Viimane on süüdi ruumi sidumises materialsuga — esemete vastuseisu, massi ja kõvaduse, see on läbitungimatuse ja tõrjumatuse suhtes. Sündinud pimedate ruumi kujutus on kindlasti teine kui nägija oma, ja pimenenud inimese eeldused teised kui sündinud pimedate omad.

Kuidas tuleb, et teistel meeltele puudub ruumi kujutluse võimalus? Halli ruumi pilt valgustab seda küsimust selgesti. Esimene tingimus ruumi kujutlemiseks oli üheaegne erinevuse tajumine, mis nägemise juures osutub pääleki kestvaks. Kuulmise juures on küll ka erinevust, kuid mitte kõrvuti ja mitte kestva. Erinevad helid muusikas annavad akkordi, mis ei anna ennast võrrelda värvide kooskõlaga, kuna just viimasel püsib kestev erinevus kõrvuti. Veel raskem on lugu, kui mitu inimest korraga kõnelevad. Siis on raske kõiki korraga jälgida. Maitsega ja lõhnaga on samasugune lugu. Kaks-kolm lõhna või maitset korraga kõrvuti tunda ja eraldada osutub õige raskeks. Nende tajumise piirid on väga kitsad. Kõige avaram ja kannatlikum meel on nägemine. Tema andmed on kõige olulisemad ruumi kujutluse tekkimisel, kuna isegi kompamine ainult silmade algatust täiendab, sellest hoolimata, et ajalisele kompamise meele tegevus varem algab, kuna laps juba enne sündimist kogu kehaga tunneb ümberruse piiride kitsendavat mõju, millest vabaneb ilmale tulemisega. Ka ei ulatu kompamine kuigi kaugemale.

Nagu aja juures, kõneldakse ka ruumi lõpmatusest, mõeldes eriti maailma ruumile. Küsitakse, otsekui vastuväite tõrjumiseks: kus on siis ruumi algus ja lõpp? Ja mis on säälpool

algust ja lõppu? Aga just needsamad küsimused toovadki kahtluse ruumi lõpmatuse kohta, sest et see kuidagi mõeldav ega kujutletav pole. Seda mõtte saamatust tunnustada õigeaks vastuolulikkuseks (antinoomiaks) pole kellegi lahendus, vaid ummik, mille tarvilisust isegi põhjendada ei saa. Kuid see põhjendamatus pole paratamatu, vaid viga. Antinoomia laheneb otsekohe, kui leiame vea. Ja viga seisab selles, et mõistuse järeldatud mõistet otsitakse realiseerituna välismaailmas, kus ta kunagi ei asu ega saagi asuda, sest ta on puhas mõistuse saadus ning asub mõistuses. Sarnaselt oli meil tegemist aja mõistega, mis osutus ideeliselt objektiivseks, sellega ajatuks. Nii on ka ruumi mõiste ideeline, objektiivne, isikuvaba, mitteperspektiivne, sellega ajatu ning ruumitu. Ruumi otsatus ehk ääretus pole siis ka enam mingi „reaalse“ ruumi otsatus, vaid ainult mõiste enda rakenduste piiratus. Otsatuse ehk lõpmatuse vastuolu lõplikkusega või piiratusega ei saa sugugi käia mingi „reaalse“ ruumi, vaid ainult mõtlemise enda kohta, ning kaob sääl otsekohe, kui loobutakse ideelise ruumi mõiste ülekandmisest reaalse ruumi kujutlusele. Sest silm ja veel enam käsi ei tunne mingit piiramatu ruumi kujutlust, vaid ainult piiratud. Tajumise, see on meelte tegevuse tulemuse vastusäädmine, mõtlemise tulemusele on seda kentsakam, et mõistus oli sunnitud nägemist ja kompamist jälgima ja kooskõlastama, selleks leidma objektiivse, geomeetriilise ruumi mõiste. Nüüd, kus see töö on tehtud, paiskab aga hooletu mõtleja, endakontrolli kaotades, mõistuse vilja meelte abil uuesti välismaailma ja on üllatatud umbkotti sattumisest. See on niisama tark, kui mees, kes mitme autosõidu

järel ütleb „ei, see ei lähe, ma ei usu ometi, et auto hobusest ette jõuab, hakkab jälle hobusega sõitma“. Ja pärast ta hakkab veel uuesti päris jalameheks.

Lühidalt: geomeetriline ruum on piiramatu, perspektiivne ruum on piiratud. Ja vastuolu ongi kadunud, mingit antinoomiat ei ole.

Kõigest hoolimata kaldub usk ikka jälle „reaalse“ ruumi oletusele. Mõni mõtte vääratus, millest endale arugi ei anta, püstitab uuesti selle kodukäija. Nagu näha, peab jalgealune ikka materiaalne olema. Kuid lendurile on õhk sobivam, kui jalamehele raba, ehk küll viimane peaks õhust „materiaalsem“ olema. (Vahest on siis ka maailma ruum mitte ainult ruumikam, vaid ka „ruumilisem“, kui spordiväli?) Kui reaalne ruum tõesti olemas oleks, siis peaks ta reaalne asi olema, sellega „materiaalne“. Teda peaks, kui teda õõnsana võtta, kujutlema suure anumana, mille sees hulk väikesemaid anumaid asuvad. Siis ei tohiks väljaspool kõige suurema anuma seinu mingit ruumi enam olla. Meie oleksime jälle õnnetuma antinoomia juurde tagasi jõudnud.

Kui „reaalne“ ruum aga mitte õõnes poleks, vaid oma enda reaalsusega täidetud, kas või iseennast täisoleva isiku eeskujul, siis poleks sääl enam kellegi ega millegi jaoks „ruumi“. (See kõneviis näitab, et „ruumipüüdis“ tähendab tühja ruumi puudust, nii et ruum peaks õieti tühi olema!) Kui ruum oleks täis oma enda olemist, siis peaks kõik muud, mis olemas on, mitte ruumis, vaid ruumi kõrval ja ruumist väljas olema, mitte aga ruumis, sest ruumis pole enam ruumi, sest et ta iseennast, see on — ruumi täis on, sellega kõik muud ruumist välja tõr-

jutud, mis ruum ei ole, nagu veeväljatõrjumine laevaruumi jaoks tundud on ja nagu ka lennukid oma lennul õhu eest peavad tõrjuma, et läbi lennata. Sest füüsiliste kehade asjus maksab ju läbitungimatuse säädus. See säädus peaks ruumis samuti maksma kui õhus ja vees. Päälegi peaks ruumil siis ka kõik muud füüsilised ja keemilised omadused olema.

Aga jälle tullakse küsima: Kuidas siis nimetada seda, milles meie asume ehk oleme? Siis peaks ka küsima: mis on maa all? Ja mis on maaaluse all? Ja mis on selle all? Ja oleme jälle nõiaringis.

Nõnda võib ka lõpmata küsida: Kuidas võib auto ilma hobuseta sõita? Ja edasi: Aga kes veab hobust? Ja kes veab hobuse vedajat?

Leinajad küsivad sagedasti: „Kus on meie surnud sõbra, venna, isa, ema hing praegu?

Kui neile ütelda: „Ta elab,“ siis küsitakse jälle: „Aga kus?“ Oodatakse tingimata ruumilist vastust. Kui hinge end silmadega ei nähta, nurisetakse koguni vastaja uskmatuse üle. Selgub, et „õige“ ja „kosutav“ usk peab olema tingimata ruumiline, projektiivne, materialistlik, meeli rahuldav, just kui uskmatu Tooma nõudes. Ainult materiaalne elu on elu, meelte tajud on õiged, mõistus eksib ja valetab. Praktiline materialism asub eesõigustatud olukorras. Ja sellesama usu pooldajad nõuavad igavest elu, muidugi siis juba kõigi kehaliste mugavustega ja on uhked oma mõistusest üleolekuga. Usk on läbi ja läbi materialistlikuks tehtud ja sellesjuures kõneldakse vaimust ja tõest. Absurdus on patenteeritud: säilimine tehakse vastu tahtmist säilimatuseks. Käiakse nõiaringis ümber ja ei leita väljapääsu, mis ometi on olemas.

11. Mis on liikumine ?

Juba vana kreeka mõttetark Herakleitos ütles: „Kõik voolab“ (kõik liigub, jookseb). See kuulus lause on uuemal ajal jälle saanud lemmiksõnaks ja lemmikmõtteks. Meeleldi kõneldatakse mingist rütmist kõiges looduses. Nagu viiulikeel võngub ja võnkumislainte pikkus ja võnkumise kiirus väljenduvad vastavais helides, nii tahetakse tervest loodusest teha suur sümfoonia, kus valitseb igavene rütm ja meloodia ning kõik olevat alguse saanud ürgrütmist ehk ürgvõnkumisest. Pole põhjust vaielda selle pildi ilu vastu. Kui aga juba pildist kõnelda, võiks ja tuleks küsida: On siis võnkumine pääasi? Pole kunagi juhtunud kuulma, et keegi oleks pärast õnnestunud kontserti öelnud: „Küll olid ilusad võnkumised!“ Võnkumise vaimustus pole enam kunst ega kunsti joovastus, vaid püüab olla juba kunsti teadusepärase seletus. Kui ta aga juba sihhib teadusele, miks ta siis poole tee pääl seisma jääb? Isegi kunsti nautimisel me ei plaksuta mitte viiuli või tšello ühele või teisele keelele, ka mitte laulule eraldi või üldiselt, kõige vähem aga võnkumisele või rütmile, vaid kõige päält muusika ettekandjale, kes meie „hingehelid“ värisema paneb, see on mingit meeldivat, hurmavat mõju meile isiklikult avaldab, sellega mingit ühist pinda meie vahel loob. „Liikumine“ on abinõu, mitte eesmärk, kuigi liikumise osavus, sõrmede väledus on muusikaalse tehnika, viiuli harjutuse, aga mitte enam kontserdi eesmärk. — Liikumise vaimustus on nähtavasti ka uue aja spordi harrastuse tõukejõuks ja põhjustab sagedasti väljendeid liikumise kõikvõimsusest ja üldtähtsusest.

Sarnased kalduvused pole kahjuks ka mõtte-
teadlastele võõrad, ehk nemad küll sellest üle
peaksid olema. Kui tahetakse tuletada kõik ai-
nult liikumisest, siis osutub liikumine kõige algu-
seks ja aluseks ning teaduses ülimaks mõisteks,
mida ennast enam millestki tuletada ei saa, sest
et temaga kõik algab. Siis oleks tegevus ilma
tegijata mitte ainult kõige algus, vaid lihtsalt
kõik. Liikumist meie märkame kõige enne
ruumis. Ruumist teame juba, et see on paljas
vaatlusvorm. Järelikult maksab seesama otsus
ka liikumise kohta. See tähendab, liikumise ku-
jutluse alus pole mitte väljaspool meid, vaid meis
endis, nimelt meie teadvuses. Ilma teadvuseta
meie ei saaks üldse liikumist mõtelda. Looma-
del ja lastel, seni kui viimased ei kõnele, pole
üldse liikumise ega ruumi mõistet. Ainult sil-
madega nägemine ei anna veel teadlikku kujut-
lust ega ammugi mõistet. Nii kaua kui puudub
teadlik mõtlemine, peetakse näilist ruumi ja lii-
kumist tõeliseks ruumiks ja liikumiseks, mis
nagu oleks meist väljas, kuna siin on ainult tege-
mist oma kujutluste välismaailma paigutami-
sega (projektsioonidega), see tähendab, kujutle-
takse välismaailma just sellisena, nagu ta meile
paistab ühe või teise meele kaudu. Pimedal ei
saa olla samasugust kujutlust maailmast kui
nägijal ega kurdil muusikast kui kuuljal. Vee-
tilk mikroskoobi all on koguni teine kui paljale
silmale. Kuid mitte ainult meelte elundite (or-
ganite) tajumise selgus üksi ei tee vahet. Väga
oluline on meelte tegevusega küll seotud, kuid
sellest siiski täiesti erinev tegevus, mida oleme
juba mitu korda riivanud, — oma tajude —
meelte saadud kujutluste paiskamine välismaa-
ilma, mida nimetame projitseerimiseks ja mille

tulemusi nimetame projektsiooneks. Nõnda on ruum, aeg, liikumine ja välismaailmas meile esinevadujud ning asjad sel kujul, kui nad meile paistavad, täielikult meie omad kujutlused, sest et nende tõeline asupaik on meie oma teadvus. Sellest tulebki suur erinevus, suured lahkuminekud ja lahkarvamised välismaailma tajumises, taipamises ja seletamises. Ja kuigi loodusteadus ainult välismaailma uurib, siis ei saa see teadus muud kätte, kui ainult suure piltide kogu, mis igatahes jääb ainult piltide-projektsioonide koguks. Võetagu appi pikksilmad ja mikroskoobid, suurendatagu veetilka või haiguste tekitajaid pisilasi 1000 või 5000 korda, siis tulevad ikka vahed ilmsiks, mis ikka jälle kinnitavad, et meil on vahetalitajaks meie oma teadvus, ka siis kui vaatleme kõige lihtsamat päevapilti. Meie tähelepanu või tähelepanematus, huvi ja huvi puudus värvivad needki värvid ja jooned üle, mida arvame nägevat.

Ilma teadvuseta pole meelte tegevusel ja tajudel mingit tähendust ega väärtust. See tekib alles teadvuses. Teadvuses on liikumine paratamatult võimalik ainult ruumis, mis samuti asub teadvuses. Ruum on liikumise eeldus ja tingimus, nimelt teadvuses, ilma milleta pole tõelisust. Tõelisus või reaalsus pole mitte meelte vaid teadvuse vili. Kui tahame uurida liikumist ruumis, siis peame uurima oma teadvust ja küsima: kuidas tekib liikumine meie kujutluses?

Liikumist mõistame kui millegi või kellegi koha vahetust ruumis. Meie „näeme“ kedagi või midagi kord ühes, siis teises paigas, kuna tagasein jääb rahulikuks, liikumatuks. Kui rong liiguks ühes rööbastega ja ühes raudtee ääres kasvava metsaga ühes suunas, ei näeks

me mingit liikumist. Vaadake laia jõe kõrgelt sillalt tükk aega üksisilmi vette, siis tekib mulje, et jõgi, hoolimata lainetusest seisab, aga teie ühes sillaga liigute edasi. Nii petlik võib olla liikumise kujutus, et osad ära vahetatakse: liikuv seisab ja seisev liigub. Rahu ja liikumine kuuluvad ühte, nagu päev ja öö, nagu vasak ja parem pool. Ühte pole ilma teiseta. Alles võrdlus võimaldab mõiste. Jänes jookseb küll koera eest, aga ei võrdle jooksmist liikumise ega rahuga ega järelda mingit mõistet. Kiirusest pole tal mingit aimu, küll aga kütil.

Et võiks tekkida liikumise kujutus, on tarvis terve rida eeldusi: ruum, rahu, üksiku keha paigalt liikumine rahulikul tagaseinal, kiirus, kiiruse märgatavus, kiiruse korrapärasus, võrdlus, kõige seos ühises kokkuvõttes. Kui kergesti vaatluse juures mõtlemisega eksida võib, näitab kreeka mõtleja Zenoni kuulus näide lendavast noolest. Nool võib lennata suurema või vähema kiirusega. Milles on vahe? Lennates läbi ruumi nool läbib kõik punktid, mis tema teel on. Igas punktis nool peatub hetke. Ta ei liigu õieti üheski punktis. Ta ei liigu üldse mitte. Liikumist ei olegi. Kus on viga? Zenon jagas ruumi hulgaks punktideks, lendamise aja hulgaks hetketeks ja sai lahutamise teel liikumatuse, sest ta kaotas võrdluse võimaluse, vaadeldes üksikuid momente lahus, kaotas sideme, kaotas ühise vaatekoha, piiras teadvuse eraldatud punktide ja momentidega. Nii kadus vaatleja-võrdleja (— isiklik teadvus), kadus ka liikumine, jäi järele liikumatu nool, mida keegi enam ei võinud näha. Siit nähtub jällegi kõike siduva, võrdleva ja koondava isikliku teadvuse tähtsus.

Nii lihtne, kui liikumine paistab silmale, nii

• raske paistab tema seletamine mõistusele. Kui palju vaeva säärased küsimused on valmistanud teadusele ja neist rippuvaile praktilistele tööaladele, saab selgeks, kui mõtleme keskaja vaidlustele päikese ja maakera liikumisest ning meenutame Kopernikuse ja Galilei kuulsaid nimesid ja laevasõidu ning õhusõidu arengut.

Mida Zeno välja kutsus oma noole pildiga, pole muud kui küsimus: kuidas võib üks ning sama olla ja mitte olla samal ajal samas paigas. Kuidas sellest vastuolust üle saada? Meid ei või rahuldada liikumise nägemine silmaga. Meil on tarvis liikumise seletust. Zeno ruumi ja aja jaotust pisikesteks osadeks on võimata eitada või tagasi lükata. Ei ole ka sugugi õige vastata: mis mõistet meil tarvis on, kui silmad ometi liikumist näevad? Maakera liikumist ja rohu kasvamist meie ometi ei näe. Ilma Kopernikuse süsteemita, mis on ometi mõistuse ja mitte silmade töö, poleks kaugesõitu merel olnud tänapäevani.

Vahe nägemise ja mõtlemise vahel on väga oluline. Paljas „faktide“ konstateerimine ja rõhutamine ei vii meid edasi, kui faktid jäävad mõtlemisele arusaamatuks, nagu näitab Zeno noole lugu, kus liikumine muutub paigalseisiks, ja ükski silm seda enam ei seleta ning kiiruse vahe satub ummikusse. Säeme aga meeled mõistuse alla, siis saame selguse kätte. Sest siis alles võime ka vahet teha kahesuguse mõõdu vahel. Mida me nimetame oma tavalise teaduse kohaselt hetkeks ehk silmapilguks, ja mis meile näib (subjektiivselt) kõige lähem, jagamatu aja osa olevat, pole objektiivselt (asjalikult) sugugi jagamatu. Mõteldes võime isikliku teaduse silmapilku jagada palju peenemaiks aja-

mõõdu üksusiks. Siis langeb liikumine, see on koha vahetamine ruumis ühele hetkele subjektiivselt ja mitmele hetkele objektiivselt. Saab võimalikuks, et subjektiivse hetke kestel asi ehk olend on praegu siin ja ei ole enam siin, sest objektiivselt see pole üks hetk, vaid mitu. Aja ja ajakestuse mõiste lahutamine võimaldab „aja“ objektiivse mõõtmise ja selle lahutamise subjektiivsest umbkaudsest hinnangust. Nii kaob seesmine vastuolu kohavahetuse suhtes ja saab selgeks, kuidas tekib liikumise kujutus meie teadvuses, mis muidu pole kuidagi seletatav. Nõnda Zeno nool meie teadvuse hetke jaoks on ühel ajal siin ja mitte siin, kuid mitte ühel ajal meie mõtlemisele, sest mõtlemises jaotame ajakestuse nii mitmeks osaks, kui tarvis läheb kohamuutusi kindlaks teha või eraldada. Kaks mõõtu tähendavad siin relatiivsust, silmas pidades kahte lähtekohta: silma ja mõistust. See relatiivsus peab andma ainult psühholoogilise seletuse, mitte rohkem. Tegelikus elus ütleme: see maja on suur, kui mõtleme tema vähesele elanikkude arvule, aga leiame ta väikese olevat võrreldes kiriku torniga. Sellest relatiivsusest pole siin vaja järeldada mingit üldist relatiivsust. Kaks mõõtu ühele asjale esinevad väga kergesti, kui teda korda mööda vaadeldakse kahest seisukohast. Näiteks auto sõidab kiiremini kui raudteerong, aga aeglasemalt kui lennuk; jalamees liigub aeglasemalt kui ratsamees aga kiiremini kui sipelgas. Kuid kõiki kiirusi saab mõõta ühtlase mõõduga, mida aga alati käepärast pole. Isiklik aja ning kiiruse takseerimine objektiivse kõrval annab proportsiooni puuduse, millest tekib liikumise tajumine. Kui ei oleks neid kahte kõrvuti asuvat mõõtu, isiklikku hetke teadvust ja ob-

jektiiivset peenemat ajakestuse jagamist ebaproportsionaalses vahekorras, ei tekiks üldse mingit liikumise mõtet. Sest selleks on tarvis, et see, mis ühe ajamõõdu järele juba möödab, teise järele veel kestab. Muidu pole võimalik, et samal ajal sama asi on ja ei ole ühes paigas.

Liikumisel on sama vähe reaalsust kui ruumil ja ajal. Ta pole muud kui meie oma kujutluste kokkuvõtlik vaatevorm meie teadvuses ning ainult sellena reaalne. Et meie aga liikumist samuti kui ruumi ja aega kujutleme perspektiivselt meist rippumatult meist väljaspool olevat, pole sugugi loomuvastane, vaid käib ka oma sääduspärasuse järele. Meil puudub võimalus oma tajusid muuta oma tahtmise või tujude järele, nagu näib võimalik olevat fantaasia maailmas, näiteks näha metsa asemel rahvakogu või lilleaeda, jänese asemel lõvi, kana asemel kotkast jne.

Kõiki väliseid asju meie näeme ja tajume ikka ainult ruumis olevaina. Taotledes nende objektiivset olemist teadustes, et vabaneda perspektiivsusest kui subjektiivsest tajust, meie ometi ei saa kuidagi lahti tuntud ruumi, aja ning liikumise vaatlusvormest, sest et need vormid kuuluvad meile endile. Neid vorme ei saagi tegelikult lahutada nõnda nimetatud kogemusest. Nad on igasuguse, ka teadusliku kogemuse või kogemusteaduste (loodusteaduste) paratamatud kaaslased ja lahutamatud eeldused.

Äraarvamata suurt osa neis eeldusis etendavad, nagu juba öeldud, nägemise ja kompamise meel. Nemad on, mis välja kutsuvad kehalikkuse, materiaalsuse ja kehade läbitungimatuse muljed. Nende surve tekib otse pääletungivalt ühekülgne vaade loodusele ja maailmale, kuna

silma diktatuur kompamise toetusel teised meeled ja mõtted ületab ning eksliku järeldamise mõjul oletada laseb, nagu kuuluks nende kahe meele erinevused ka teistele meeltele ning kujutlustele üldse. Seepärast oligi vaja vabaneda nende eestkostmisest, et vaadelda maailma erapooletumalt ja õiglaselt.

Eksliku järeldamise näiteks kujutelge endid peegli ees. Pöördes oma nägu vasakule poole, pöördub peegelpildis nägu paremale poole. Põhjused pole aga mitte needsamad. Isikliku seisundi muutus oleneb teie tahtest seoses teie kaelamusklite tegevusega. Muudatus peegelpildis aga on puht-optiline, kuigi selle pildi nägemine ehk tajumine uuesti kuulub meie teadvusse, kuid tagantjärele ja pole mitte peegelpildi muutumise põhjus.

Nägemis- ja kompamismeele säädused pole maksvad teistele meeltele ega mõtlemisele. Projektseerimise säädused pole maksvad mõistete kujundamisele, vaid on ainult sümboolsed tuntuse elemendid, mida tuleb võtta väga kriitiliselt. Kriitika ehk arvustus lonkab otsekohe, kui unustame tarviliku mõttelise eristamise. Ruumi kujutus tekib nägemisele, nagu teame, värvide vahest. Ruumi mõiste ise, puht mõtteliselt, on värvita. Selle värvita oleku pärast osutub väga kergeks, kõike muud, nagu helisid, lõhnu, maitset samuti paigutada abstraktsesse ruumi, kuhu nad tõeliselt ei kuulu. Nii satuvad kõik nägematud kujutlused nägematusse ruumi mõistesse, teevad sääl suurt segadust ja rikuvad vastavalt ka keelelise täpsuse, andes paljudele suhtumustele näiliselt ruumilise ilme. Pilt astub tõelise olemise asemele ja varjab selle ära. Teaduslikku sümboolikat peetakse teaduseks endaks.

See on sama hää, kui pidada noodiraamatut kontserdiks, klaverit kunstnikuks, sõnaraamatut keeleteadlaseks või kirikut jumalateenistuseks.

12. Mis on asi?

Ruumis näeme hulk asju, inimesi ja loomi, mis moodustavad igaüks omaette ühiku. Niihästi nende ühiksus kui nende omadused on nägija või tunnetuse vili kujutlusena, kuna omadused on pärit meelte tegevusest ja nende sidumine ühikuks inimese ühiku teadvuse peegeldus või analoogia. Ses mõttes on terve välismaailm antropomorfne. Meile pole sellega meist väljas asuvad isiklikud olendid ja asjad muud kui meie oma tajude, kujutluste ühendatud kogud, mida pääle tajumist asendame välismaailma-projektsoonidena, moodustades nii perspektiivse kogu-pildi ruumis.

Puu või kivi ühtlust või ühiksust ei või me kuidagi silmadega näha, sest et see ühtlus üldse nähtav pole, vaid ainult mõeldav ja mõeldes suhtub teatud asjaga, nagu mõne laua või pingiga. Zeno lendava noole juures nägime, kuidas aja, ruumi ja liikumise ühtlus kaduma läks, ka nimelt mõtlemise teel, nagu lähtekohaks antud oletus ka ainult mõtteline eeldus oli. Kui seepärast aatomi õpetuse lähtekohaks võetakse, nagu Demokritose juures, nähtav asi ja selle materiaalsus, siis jääb aatom igasugusest jagamisest, hoolimata ikka materiaalseks, nagu praeguses loodusteaduseski. Nende nägematuse tuletus ei saa siis õige olla, sest üleminek nähtavusest nägematusse ja vastupidi on niisama halb kui tühjusest ruumi või ruumist tühjusse.

Nägemise juures lisandub mõtlematusele veel petlikkus, mida mikroskoop on valmis igal ajal tõestama.

Projektsioonid, millistena näeme asja, on sarnased peegelpildile, millel puudub iga materaalsus. Kui koer lihatükiga hambus näeb vee-pinnal oma pilti, siis kargab ta kohe teiselt koeralt oma lihatükki ära kiskuma ning pillab omagi vette. Samane on lugu tontidega, mida arvatakse pimedas surnuaial liikuvat, need liiguvad kõige oma õudusega inimeste kujutluses ja on väga visad säält taganema. Ometi on üldiselt teada, et neil mingit tõelist elu ega olemist ei ole. Nad on kartuse loodud projektsioonid, nagu palju teisigi müüdilisi ja luulekujundeid ja nõnda nimetatud „vaimud“, kellest videviku tundidel kõneldakse igasugu imelugusid.

Kui säärase kujudega võrrelda asju, millega meie igapäev kokku puutume, tunnustatakse neid muidugi võrratult reaalsemaks. See pais- tab ka väga loomulik. Pöörame aga tähelepanu inimese teadvusele, siis näeme, et reaalsuse tun- nustamise aluseks ehk lähtekohaks on jällegi inimese meeled ja nende tajumise võime ning täpsus (või ebatäpsus) kõige oma perspektiiv- suse ja projitseerimisega. Inimese teadvuses on reaalsuse alus, mitte välismaailmas. Asjad ehk objektid, mida välismaailmas enda ümber näe- me, kompame, puudutame, tajume, kannavad ainult neid tunnuseid, mida meie meeled neile suudavad anda, nii et nende omadused tõeliselt on meie endi „antud“. See pole mõtteteadlasile kellegi uudis, vaid juba õige vana tõde. Ka lihtsale mõtlemisele pole see kellegi üllatus. Kui mitmesugused muinasjutud lasevad inimesi aju- tiselt muutuda ehk moonduda välise kuju suh-

tes, näiteks Odysseuse seltsimehi nōia Kirke kunstiga sigadeks, või 1001 öös kaliif ühes oma vesiiriga muutuvad toonekurgedeks, siis ei ole see muutus mitte nii täielik ehk absoluutne, et muudetav isik täielikult kaoks. Jutustuse efekt ning rõhk seisab just selles, et ka muutunud, koguni järsult, ootamatult, õieti võimatult muutunud kujul endine isik jääb oluliselt sekssamaks ja saab jälle endiseks, nagu aastaid ja aastakümneid klaasmäes puhanud printsid ja printsessid jälle „ellu“ tõusevad. Välise kuju muutlikkus ei ole siin mitte paralleelne sisemaailma ja selle kandja ehk omaniku muutumisele, kuna selle pidevus (kontinuiteet) püsib kõigest hoolimata. Inimese keha muutlikkus ja hingeline muutlikkus ei vasta mitte teineteisele, kuigi nad on seoses teineteisega (aga mitte „dualistlikult“!). Koguni teine lugu on asjadega, mille puudub orgaaniline ühtlus, või mille ühtlus on kunstitöö. Pingi, tooli või kaelaehete ühtlust ei saa võrrelda hingelise ühtlusega.

Seepärast lahutame kindlasti üksteisest asju ja olendeid, tunnustades ainult viimaseid tõeliselt olevaiks. Inimese keha ei kuulu sellega mitte olendite, vaid asjade liiki, hing aga kuulub tõeliste, reaalseste olendite liiki, kuna hing on substants, iseseisev põhjustamata põhjus, mis ei ole loodud, tekkinud ega sündinud, ei kao, ei sure, ei lahtu, ei lagune.

Selle hinge eeskujul kujundab ja tunnetab inimene oma ümbrust või välismaailma, jäädes tahes või tahtmatult kõige keskpunktiks ning andes oma ühtluse eeskujul ka igale üksikasjale ja nende kogule ühtluse, mis ületab meelte lihtsa tegevuse. Mõistus kontrollib ja täiendab meelte antud pilte. Lõpuotsus kuulub mõistu-

sele, olgu see suur või väike. Mida teadlikumalt mõistus suhtub meelte tegevusse, seda selgemini tunnetab inimene oma osa ennast ümbritseva maailma vaatlemises ning tajumises. Et välismaailm ka teda mõjustab, siis järeltab inimene, et tema sarnased olendid tema ümber asuvad, tema sarnaselt elavad, tegelevad, mõtleavad ja üksteist mõjustavad. Seda järeltab juba väike laps, ilma enda märkamata ja aimamata, et tegemist on järeltusega, mitte ainult nägemisega. Alguses järeldatakse seda ka asjade kohta, kuid aegamööda tekib vahe asjade ja olendite, inimeste ja loomade vahel, kui selgub nende tõeline iseloom.

See, mida me asjaks nimetame, on tegelikult meie meelte ja mõistuse kujundatud pilt. Asjade materiaalsus on samuti piltlik perspektiivne kujutus. Tõeliselt olemas on ainult tajumatud aatomid, monaadid, hingelised olendid, mis esinevad ainult sümboolselt omas tegevuses. Materiaalsus kuulub ka ainult selle sümboolse esinemise hulka, ilma et ta tähendaks mingit ainelist kõvadust, kuigi see meie meeltele nõnda paistab. Juba üle 20 aasta tagasi olid lahutus-teadlased teoreetiliselt välja arvestanud, et kõige tihedama metalli, plaatina hõredus on nii suur, et kantmeetri suuruse tüki kokkusurumine kantmillimeetri suuruseks, see on 1000 miljoni korda vähemaks täitsa mõeldav on, kuigi veel tehniliselt teostamata.

Usk asjade väärtusse on tõesti kõigutamise väärt, et selle asemele säada inimese hingelist väärtust, vabastades viimast esimese orjamisest ja tõsta inimest tema väärilisele tasemele.

Hing ei teeni asju, vaid asjad teenivad hinge.

13. Hinge surematus.

Hinge kui substantsi olemasolu tõestustena tulevad kokku võttes järgmised asjaolud arvesse.

1. Inimese meelte ja mõistuse tegevus, isikuteadvus, tunde-tahteelu ja kõik eluavaldused nõuavad juhtiva ühtluse jagamatust substantsi eeldust, ilma milleta pole võimalik mingi võrdlus, side ega ühtlus (see on: dualismi kaotamine).

2. Otsustuse ühtlus ei võimalda otsustuse osade lahutamist ehk eraldamist keha osade ega aju rakukeste vahel ega ergukavas, vaid nõuab isiku ühtlust, mille kandjaks ei või olla ükski kehaline rakukene ega kogu keha kui selline. Iga otsustuse ühtluse eelduseks on hingeline ühtlus. Pääaju ning ergukava mingisugune kaastegevus ei tee neid hingeelu „aluseks“, sest nende koosseis ei moodusta kuidagi hinge ühtlust.

3. Afektide ühtekuuluvus vastavate kujutlustega nõuab ühist isiklikku olendit, kellele kuuluvad niihästi erilaadsed tunded kui ka nendega seotud kujutlused.

4. Isikliku elu pidevus, mis avaldub mälus, isikuteadvuses ja alateadvuses hoolimata kõigist ihulistest muutumistest ja vanaduseastmest, nõuab isikliku hinge eeldust.

5. Hingeline ühtlus ei või olla paljalt ideeline või teoreetiline, vaid peab kõrgemal määral reaalne olema, kuna temast oleneb nii palju reaalsust. See isiklik (individuaalne) põhireaalsus on *substants*.

6. Hingeline reaalsus ei või ilmunud olla tühjusest ehk mitte millestki ega sinna tagasi

minna, kuna absoluutset tühjust või miskit üldse ei saa olla.

7. Hingeline reaalsus ei saa olla ainult mingi nõnda nimetatud üldine elu printsiip ehk bioloogiline alus, mis osutuks jällegi paljaks ideeks ehk põhimõtteks, sellega abstraksiooniks (üldistuseks), vaid on reaalsusena paratamatult isiklik (individuaalne), oluliselt omaette olev. (Reaalsust ei tule mitte võtta materiaalsena). Hing ei ole funktsioon, vaid on substants, mis ise funktsioneerib ja on enam-vähem teadlik omist funktsioonest.

8. Põhireaalsusena ehk substantsina on hing, nagu iga monaad ehk (immateriaalne) tõeline aatom, ilma ajalise alguse ja lõputa, nagu maailmgi, kõigi aatomite kogu. Hing ei ole sellega loodud ega ole kaduv või surelik.

9. Olles põhjus omaette ning mitte kellegi ega millegi teise tulemus, on hing kui selline olemas olnud aegade algusest, tõrjumat, läbitamatu, läbitungimatu, hävinematu ja hävitamatu.

10. Hing ehk aatom ei asu ruumis ega ajas, vaid on ise nende kui perspektiivsete vaatlus- ja korravormide põhjus. Igasugune perspektiivsus oleneb ainuüksi individuaalsest suhtumisest kõigesse muusse.

11. Inimesel on oma hingelisest ühtlusest olemas vahenditu teadvus, mille kindlakstegemiseks mingit kõrvalist vahendit tarvis pole. Niipea kui keegi enese kohta tarvitab aseasona „mina“, näitab tema, et temal on olemas eneseteadvus, millega tema end kõigest muust eraldab kui iseseisvat olendit.

Päris ülearune on hakata enese olemasolu tõestama, nagu tegi mõtteteadlane Descartes (loe: Dekart) öeldes: „mõtlen, järelikult olen.“ Tema eksitus oli, et ta järeldas enese olemasolu mõtlemisest, kuna tõeliselt ollakse olemas ka ilma mõtlemata. Mitte mõtlemine ei tee olevaks, vaid olemine on lihtsalt olemine, küsimata mõtlemisest või mõtlemise teadvusest ja selle kõrguse astmest. Meile on küllalt sellest, et igauks ilma kahtlemata enese olemasolust veendunud on, niipea kui ta mõistab oma isikut (mitte keha!) „mina“-sõnaga ära märkida. Seda enese tähen-damist „mina“-ga nimetamegi eneseteadvuseks ehk minateadvuseks, olgu teadvuse aste kui nõrk või tugev tahes. Mõtlemine pole siin kuigi oluline. Et Descartes seda oluliseks pidas, tuli sellest, et tema tarvilikuks luges ennast mõtlemise ees õigustada või tõestada.

Minateadvus on olemasolu lähtekoht ning sellena möödapääsematu. Tema vahenditus on väga oluline, sest just selle omaduse poolest erineb teadvus tunnetusest. Enesetunnetus nõuab juba suuremat tööd ja mõtlemist kui lihtne, vahenditu eneseteadvus, mida sageli ebatäpselt nimetatakse enese „tundeks“. Teadvust ei saa kuidagi tuntuks millestki tuletada, küll aga tun-tuse ollusena tarvitada, kuna ilma teadvuseta üldse tuntuks ei ole. Teadvus ei ole oma tekki-miselt mitte mõiste ega järeldus, vaid annab en-nast üldmõistena kasutada alles päale üldista-mist, see on päale isikust eraldamist. Enne aga on ta tingimata isiku päralt, enne mingisugust mõtlemist. Ka loomal peab eneseteadvus olema, koguni ilma mõtlemata. Substantsi olemasolu ei olene mitte millestki. Ta on lihtsalt olemas ilma ühegi põhjusega, sest ka põhjuse otsimine

on perspektiivsuse tulemus, nagu ruum, aeg, liikumine.

12. Enesest lähtudes oletab inimene igalpool enda sarnaseid olendeid, kes samuti kui tema näevad, kuulevad, tajuvad, mõtlevad, tunnevad, tegelevad. Kuid loomulikult on need oletused perspektiivsed, mitte objektiivsed. Oletades enda sarnaseid olendeid astub isik teiste isikutega vahekorda, tahes või tahtmata, neid mõjustades ja end mõjustada lastes. See vastastikune mõjustamine, mis ei piirdu sugugi välise küljega ja mis on väga mitmekesine, pole sugugi mõeldav ilma seesmiselt vastavate muudatusteta vastava loomuliku sääduspärasusega, mida nimetame hingelisiks aktsiooneks ja reaktsiooneks. Need tõestavad omakorda substantside olemasolu, sest kui neid ei oleks, kes või mis oleks siis tegurid või mõjurid?

Eitades kriitiliselt materialismi ja idealismi maailmavaatelisi, isikuvastaseid tulemusi, ja tehes nende arvustusest kõik tarvilised järeldused, kaob igasugune kahtlus isiku kui individuaalse olendi algusetuse ning lõputuse, see on surmatuse kohta. Surelik on ainult keha, kuid mitte alles surmatunnil, vaid terve elu kestel. Kuna hingeline ühtlus püsib igasuguste ihuliste muudatuste puhul, ei või tema ka siis kaduda, kui ihu tegevus teiste silmis senisel kujul üldse lakkab töötamast. Õieti alistub keha „surma“ järele teissugustele säadustele, sest kõdunemine on ka tegevus, kuid mitte enam hinge juhtimisel. Keha lagunemisega saavad tema koosseisu kuuluvad osad uued funktsioonid, nagu keemilised elemendid igas taimes, loomas või muis ühendeis teotsevad vastavate bioloogiliste nõuete kohaselt, ilma et oma iseloomu kaotaksid. Ve-

sinik, hapnik, süsinik, lämmastik, raud, vask, rändavad maailma läbi, töötavad igal pool, ei kulu kunagi ära, ei kaota raasugi oma jõust ja teevad suure hulga muudatusi läbi, jäädes ikka selleks, mis nad olid, kuid esinedes väga mitmesugusel kujul. Ons siis elementaarsel aatomil kõige temas sisalduva reageerimissäädustikuga tõesti rohkem kadumatust, kui jagamatul, ühtlasel reaalsel hingelisel substantsil, kes ometi suudab teadlikult mõjustada loodust ja valitseda välismaailma mõistusega? Kas kivitombul peaks enam surematust olema kui inimesel? Kuidas sobiks see looduses esineva otstarbekusega ja sihikohasusega?

Aga et naiivne harjumus ja juurdunud kõneviis ikka jälle küsima panevad, nagu poleks senine seletus midagi aidanud, siis võtame jälle kord sarnast küsimust kuulda: „Kuidas võib hing elada ilma ihuta? Või astub tema uuesti ihusse?“

Oleks valeelduste kriitika täielikku mõju avaldanud, poleks sääraseid küsimusi olemas. Kuid nagu lühikese nägemisega inimene ei muutu iseendast järsku kaugelenägijaks, kui ta enesele prille ei muretse, nõnda ei kao valeeldused kui materialistlikud projektsioonid mõistuse ees. Ei tagane, see on, kui meie neid mõeldes endasse välismaailmast tagasi ei võta.

Meie vastus saab, silmas pidades loomulikke ja siiski ekslikke eeldusi ainult tingiv olla.

Hing võib elada ilma ihuta, nagu ta seni ilma ihuta elas, ses mõttes, et ta oluliselt ise endas, omaette elab, otsekui poleks tal enda jaoks ihu tarvis, vaid ainult teiste pärast. Aga ta ei taha üksi olla. Ta otsib ühendust ja seltskonda. Ta ei taha lahus, isoleeritud olla, nagu kõrbe-

elanikud lihasuretajad. Ühenduses teistega saab ta rippuvaks, nagu ka kõige despootlikum kuningas oma koka toitu peab sööma ja oma teenrite osavusest või saamatusest ning oma alamate truudusest ja ustavusest koguni väga oleneb. Kuid see rippuvus ei vähenda, muuda ega kaota tema olemasolu. Kõik orgaanilised olendid lahtuvad oma osadesse, nagu inimese ja looma kehad. Suur maailma tervik ei lahtu aga mitte. Ja sest suurest tervikust ei saa ka mitte midagi kaduma minna ega lahkuda, ei saa ka end kuidagi eraldada, nii et kõrbeelanikkude eraldamise katse ka ei annud oodatavaid tulemusi.

Inimese ja looma keha piirid ei lõpe mitte nahaga. Sest nad tarvitavad õhku hingamiseks, toitu vere uuendamiseks ja organismi värskendamiseks, maapinda ja eluaset. M. Luter on ihulikkude tarviduste suurt ulatust suurepäraselt valgustanud IV-da palve seletuses igapäevasest leivast: isegi hää ilm ja hää valitsus, aus kord, truud naabrid kuuluvad siia. Ihu elu piirid on nii laiad, et meie pole sugugi ükskõiksed naaberrahvaste ega Kauge Ida riikide saatusele. Jaapani-Hiina, Jaapani-Ameerika suhted võivad meile väga olulised olla. Meie elutarbed tulevad nii kaugelt, et mõne igapäevase asja, nagu vihmavarju valmistamiseks 8—10 rahva koostöö tarvilik on. Kuid ka meie koostöö pole sugugi ülearune ja mitte sugugi ainult vihmavarju nuppude või vedrude pärast, see on nõnda nimetatud „ainete“ vahetuse pärast üksi. Ka üksik-inimese vaimuelu nõuab alatasa ainetevahetust, vähemast kohalikkude uudiste ja ajalehe sõnumite kujul. See kõik ei too kedagi meie sisse ega meid teiste sisse, kuigi meie sisemus muutub uute kogemuste, uute mõtete tõttu, meie isiku

pidevus aga püsib. Materiaalsena paistev kehalikkus on ainult isikutevahelise ainete vahetuse, vastastikuste muljete ja kujutluste väljakutsu-
mise vahend, millena näilise tegevuse lõpetamist
võiks võrrelda ametniku ümberpaigutamisega
teisele kohale, kus tema oma seni kogutud tead-
mist, vilumust, osavust uue värske hooga edasi
tarvitab. Kuna jõud mitte üle ei voola ega kan-
du, vaid ainult aatomis ehk hinges püsida võib,
kuigi tema olemasolu väljastpoolt märgatakse,
siis ei või ka jõu omanik kaduda. Sest jõud po-
le mitte substants, vaid omandus.

Ihulik, meeleline elu on läbi ja läbi süm-
boolne, piltlik, nagu tähendamissõna, nagu hulk
pidulikke ja pühalikke toiminguid. Nagu hing
end ihus ilmutab, nõnda ei või tema kui olemi-
se põhi, kõige oma jõuga mitte kaduda, vaid
peab leidma uue omapärase ainete vahetuse tee,
olgu see siis milline tahes.

Vaimne ainetevahetus pole viimaks sugugi
kitsapiirilisem, kui meeleline. Lauliku hinge
tunneme tema lauludest paremini kui tema päe-
vapildist, Beethoveni ja Bachi taolised mehed
kannavad juba oma muusika pärast „surema-
tute“ nime, kuigi mitte ses mõttes, kui siin kä-
sitleme. Riigiloojad, rahuapostlid, inimkonna
häätegijad, igatsugu leidurid, edulised mõtlejad,
suured iseloomud, algupärased kirjanikud on
loendamatuid jälgi jätnud inimsoo vaimuelu ri-
kastamiseks. Kõik see on sündinud päratu hul-
ga sümboolite kaudu, kuhu kuuluvad eeskätt sõ-
na ja kiri, mis ei ole mitte otstarve iseendas vaid
vaimuelu, sellega iga üksikhinge teenistuses, kes
aga seda kõike vastu võtta ja omaks teha suu-
dab, seda isiklikult maitsta ning teisi selle mait-
misele äratada.

Kõik selline ainetevahetus võib olla ainult isikult isikule. Helid ja muusikateooria võivad olla needsamad, muusikariistad needsamad, aga meie teeme suurt vahet Griegi, Tobiase, Wagneri ja Saare muusika vahel, selle järgi, mida meie nende hingest omale leiame. Ja suurte muusikameeste eneste arenemine ei ole ka sugugi sirgjooneline, kuigi teistega võrreldes omaette ühtlane. Noodid ja märgid, millega nende muusika (mis isegi sümboolne), veel kord sümboolselt paberile (mõtlege ometi, paberile!) pandud trükimustaga, on alles siis muusika, kui tarvilik osa kunstnike oma mänguriistadega neist mustadest märkidest otsekui võlurid hingesulatavaid helisid toovad kuuldavale, mida loodus kui loodus vaevalt alati tunneb. Lahutage see kõik ära, kus on siis muusika. Aga tema mõju ei kustu, nagu legendis ingli laul, kes väikest hinge eluvõitlusse tõi.

Miks ei või inimene end uues ühenduses uuel kujul uute sümbolitega avaldada, nagu vesiniku aatom seda tõeliselt teeb? Kes või mis takistab seda? Ainult materialistlikud ja idealistlikud ekslikud eeldused ja järeldused. Valeusk teaduse nime all. Segausk puhta usu nime all.

Milleks on siis viimaks tarvis sedasama või säärast keha? Kas kujuril on vaja sedasama graniiti või marmorit? Või maalril ikka sedasama lõuendit ja samu pintsleid? Muusikul ikka neidsamu noote ja neidsamu mänguriistu?

Mis ütleks invaliid, kui ta ikka vana hädaga peaks ümber lonkama, surnult sündinud laps iialgi ärkama, üleelanud, elust tüdinud rauk igaveseks raugaks jääma? Või soovib ema, et tema väike lemmik ikka väikeseks jääks? Ei, meie ei soovi tõeliselt seisakut ega korduvat va-

na, vaid ikka uut ja jälle uut, ikka vaheldust ainult püsivale isikule.

Vaadeldes hingele kui substantsile ehk monaadile, olemasolu alusele, ei saa kuidagi teda tuletada mitteolemisest või mitte olemisse kaduda lasta Buddha nirvaana kurval eeskujul ega Plato idealistliku surmaigatsuse kava järgi, mis pidi moodustama filosoofi õndsuse — ühtumise üldise ideega, sellega isikliku mitteolemise. Sest üks tähtsaim põhieeldus on, et olev ei või kaduda mitteolemisse ega olematu tõusta olemisse. Maaailmas ei või ükski aatom kaotsi minna ega ükski aatom uuesti juurde tulla olematusest.

Sellega ja kõige muuga, mis enne öeldud, on isiklik olemine igapidi kindel. Arusaamatuste puhul tuleb ainult eeldusi revideerida. Veenudunud materialistide ja ühekülgsete idealistide meelt muuta meie muidugi ei saa oma pääle võtta, kui nad ei loobu omist eeldusist.

Meie ei salga mõnda raskust, mis siis tekib, kui uusi vahesid teha hinge ja inimese, isiku ja isiksuse vahel, nimetades inimeseks nimelt meeliseliselt tajutavat inimese kuju ühes ihuga, ja isiksuseks teadlikku isikut, isiklikuks olendiks aga lihtsalt indiviidi, küsimata teadvuse astmest.

Kuna meid ei rahulda võimalus pääle surma vajuda teadvusetusse, kus olemasolul vaevalt mõtet saaks olla, siis huvitab meid meie teadliku elu edasikestmine. Kuna selleks otsekohesed andmed, olgugi perspektiivsed, puuduvad, võime oletusi teha ainult üldisel kujul. Kasutame sel puhul endise Tartu filosoofi G. Teichmülleri nõnda nimetatud „ökonoomilist tõestust.“

14. Ökonoomiline tõestus.

See tõestus kannab ökonoomilise tõestuse nime, sest et siin suurejooneliselt maailma loomulik ehk looduslik majapidamine tuleb kõne alla. Tõestus on antud loogilise süllogismi vormis, nii et ülemväitel on neli osa, alamväitel kolm ning neist järeldatud üldine otsustus. Väited on sisuliselt vaevalt vaieldavad, kuid loomulikult pole keegi sunnitud kõik omaks võtma, kui ta asub teissugusel seisukohal. Ka siin maksab, nagu igas teaduses, lõppudelõpuks isiklik maitse. Olgugi loogika ja matemaatika teadustena üldmaksvad, siiski on inimesi, keda loogika ei huvita, ja kes ses suhtes vabad on loogika vastaselt mõtlema. Ka teaduses on siin ja sääl isiklikku pooldamist ja tunnustamist vaja, sageli ka mõtteteaduses.

A. Tõestuse ülemväite neli printsüipi.

Esimene printsüüp: *Olemasolu (eksisteerimine) kuulub ainult olevale (eksisteerivale), nimelt ainult individuaalseile substantsidele, kas aatomitena, millede olemine piirdub füüsiliste, keemiliste ja orgaaniliste tegevusavaldistega, või hingedena, kui neis esineb teadvus ja iseteadvus. Kõik, mis tõeliselt sünnib, sünnib ainult sellistes individuaalseis substantses, mitte nende vahel ega neist väljas, mingis tühjuses, vaid ikka substantside tegevusena või olukorrana kas üksikult või ühiselt, kuna ses väljendub nende eksisteerimisviis. Silmas tuleb pidada, et substantside kogu ei ole mitte substantis, vaid kogunähtused. Ühiskondlikkude kogude, nagu kehade, organisatsioonide, organis-*

mide, riikide, kirikute kadumine ei tähenda sellega mitte nende koosseisu kuulunud substant-side kadu.

Teine printsiip: *Maailm areneb ots-
tarbekas korras ebatäiuslikkusest täiuslikkuse
suunas.* Siin tuleb arvesse võtta eeskätt inim-
konna ajalooline arenemine ühiskonnas tema
korra ja säädustikuga, loodussääduste tunneta-
mise ja tunnustamisega ning ikka suurema loo-
duse vallutamise mõtlemise abil. Säädus kui
niisugune pole mitte otstarbetu, ka looduses on
säädusel oma siht. Igal elundil organismis on
oma säädus organismi teenistuses. Sihita säädust
üldse pole olemas. Niihästi looduse kui ühiskon-
na kord on teleoloogiline — sihikohane.
Igal teadusel on ka oma siht — arstiteadusel
tervis, õigusteadusel õigus, usuteadusel usu-
süvendamine kirikus, jne. Vähemad ja suure-
mad sihid on kooskõlas. Mõne aja eest harras-
tatud ühekülgne põhjuse (kausaalsuse)
rõhutamine on taganemas.

Kolmas printsiip: *Arenemiskäik sün-
nib astmekaupa, nii et ükski vaheaste ei jää ka-
sustamata.* See on eriti selge kasvatustöös ja
ühiskondlikus arenemises, kus hüpped mitte
hästi võimalikud ei ole. Seepärast kõneleme
meeleldi „orgaanilisest“ arenemisest.

Neljäs printsiip: *Kogutud elusis ei
kao.* Siis, kui see väide esimest korda kirja pandi
(1872. a.), oli ta veel kõvasti vaieldav. 1882-
sest aastast pääle tõusev alateadvuse uurimine
on niipalju tõestusi juurde toonud, et hoolimata
psühhoanalüütilise kooli enamuse maailmavaa-
telisest seisukohast (positivismist) nende uuri-
muste vili selle väite kasuks kõneleb. Unustus

ei ole siin mitte enam kaotus, vaid ainult teatud kujutluste vajumine teadvuse läve alla. Elusisu — kujutlused, kogemused, elamused, mälestused ei kuulu mitte substantside kogule, kehale ega ajule, vaid ainult ühele ainsale substantstile, hingele. Kuidas nad siis võivad kaotsi minna? Neil puudub iga ülemineku ja äramineku võimalus. Lahtuda ta kuidagi ei või, siis oleks ju jõud või võim omanikust lahus, nagu kuningas ilma võimuta, kes enam kuningas ei ole. Meie tavaline lahtumise kujutlus ei ole õige. Mitte jõud ei lahtu ega aura ära, vaid substanttsiaalne ollus ise lahkub ühendusest. Mitte jõu säilimine pole imelik, vaid jõu kaotamine on võimatu eeldus. Ükski substantis ei kaota jõudu, tuima soola pole olemas, vaid ta ise sulab ära niiskuses, kuid hoiab oma jõu tingimata alles, ka sulanud olekus. Toidu soolamine ei võta soolalt midagi ära, kuigi soolatera pole mitte substantis, vaid substantside kogu, nagu orgaaniline rakukenege, mis ainult seepärast võib kõduneda ja laguneda, et ta pole jagamatu. Üksik substantis, nagu hing, ei või oma jõudu kuidagi kaotada, nagu üksik aatom ei või loobuda alistumast loodussäädustele, mis asuvad temas eneses, kuna neil säädustel mingit muud asupaika ei saa olla. Kuidas peaksid nad mingist tühjusest mõju avaldama. See oleks sama veider kui see, et keegi sööks, sest et tema sõber või naaber näljane on, aga mitte tema ise. Nii ei ole inimhingel mingit kohta, kuhu tema oma elamusi või kogemusi võiks paigutada enesest väljaspoole või omi kujutlusi, püüdeid ja tundeid ära kinkida või laenuks anda või koguni maha müüa. Meie hingelu on aga aga nõnda korraldatud, et meie kõiki kogemusi korruga tarvitada ei saa, nagu ei saa

mitu sõna korruga ütelda ega kirjutada. Teadvus on nagu joon, kus hulk punkte üksteise järel tulevad, või nagu tee, kus iga sammu üksikult astuda tuleb. Seepärast jääb suur hulk kujutlusi igal alal alateadvusse ning tõuseb ja vajub tarviduse järel. Alateadvuses võivad nad koguni üksteist takistada ja ka teadvust teatud määral halvata, mis on kümnetuhandekordselt tõestatud, ja millest selgub, et ka ammuaeagsed elamused pole kadunud. Uppumisest pääsnud on sageli jutustanud, et kindlat surma oodates nende terve elukäik välgukiirusel elava pildi lindina nende silme eest läbi on joosnud, kiiremini kui üheski filmis*). Kõigest oma elamuste rikkalikust hulgast kasustame me üsna vähe. Kes aga neist tõesti kõige parema osa valib ja sellega alaliselt tegeleb, see kujundab iseendast tõelise iseloomu ehk isiksuse. Seks on vaja katkestamatut mõtlemise koondamist. Selle vili on siis ka seda suurem, kas suur haridus, andekas kunstnik, viljakas teadlane, veenav usumees, kõlblas, puhas iseloom, energiline organisaator, eeskujulik kasvataja, suur leidur ja palju muud. Selliste isikute jõud ja võimed mõjuvad äratavalt teiste eeskujuna ja ärritavad ka kadedust ja vastutöötamist vaenulisel poolel, kuid ei kändu kuidagi kellelegi üle ega või ka kaduma min-

---

*) Ühte närvikliinikusse Lääne-Euroopas toodi mõne aastakümne eest harimata haige naine, kes üles ütles hulga Taaveti laule heebrea keeles ja muid usulisi tekste kreeka keeles, ilma ise nende sisust aru saamata. Hiljem selgus, et ta aastate eest oli olnud preestri teenistuses, kes armastanud õhtuti koridoris edasi tagasi kõndides neidsamu tekste alguskeeles poolvaljusti lugeda. Isegi niikaugemale ulatub inimese mälu. Sarnaseid näiteid on veelgi olemas. Kui kõik seda ei tea, siis ei tohiks see võime ometi kellelgi puududa.

na, jäägugi nad meile nägematuks või tajumatuks pääle nende isikute „surma“. Meie otsekohestest sidemete katkestamisest lahkunuiga ei tohi järeldada nende eneste täielikku kadumist. Ega kutsar, kelle käes ohi käriseb, ei järelda, et hobune kadunud või surnud on. Meeleliste ühenduste lõpetamine ei anna mingit õigust järeldusi teha teise isiku olemise lõpu kohta, nagu oleks meie silmad ainsad otsustajad maailmas.

Järeldusi olemise ehk olemasolu kohta nii kergesti tehes on eksitused paratamatud, eriti kui ainsaks tõestuseks võetakse meeled, kui olemise mõiste pole sugugi läbi töötatud.

B. Tõestuse alamväite kolm fakti (tõsiasi).

E s i m e n e f a k t: *Inimlik ebatäielikkus.* Ei peaks vist kuigi raske olema jõuda otsusele, et meie üldisest täielikkusest veel kaunis kaugel oleme, et meie põlv veel ei sammu kultuuri kõrgeimal tasemel. Kõiksugu puudusi ja hädasid on veel küllalt, mis elu raskeks teevad, küll välispidi, küll seespidi. Teadmatust, saamatust, ülekohut, vaesust, nõrkust, laiskust, edevust, kadedust, vaimupimedust on veel väga palju. Inimeste ja rahvaste vahekorrad jätavad palju soovida. Vale, pettus, kitsarinnaline omakasupüüd, auahnus on igal sammul takistuseks ja lammataavad ning piiravad oma lühinägelikkusega palju häid püüdeid. Mitte asjata ei kõnelda paar aastakümne suurest murrangust ja vaimuelu kriisist igal alal teaduses, kunstis, kultuuris. Ot-simine kannab liiga vähe vilja. Igal pool on nägematud tõkked ees. Hoolimata tehnilisest edust mõnel üksikul alal on üldmulje, nagu vähkreks inimkond raske haiguse käes.

T e i n e f a k t: *Igatsus täielikkuse järele.*

Olukorra hindamine on seda tumedam ja tõsisem, mida nõudlikumad meie ise oleme. Sellest oleneb meie hindamise mõõdupuu. Nii, et ühes valju arvustusega ja otse selle eeldusena on antud tundmine, mida tarvis on, mida taotletakse. Et edu nii kiire ei ole, kui soovitakse, on seletav paari loomuliku nähtega. Iga uus põlv peab otsast pääle hakkama. Lapsed ei saa vanemate elutarkust mitte käest kätte, vaid peavad ise vaevaga õppima ning peavad selle juures ka omi vanemaid kinni. Vanemad asuvad ise laste seisukohale, elavad ja tunnevad neile kaasa. Nad kannavad ise palju lapselikku vaimu oma hinges. Inimlik tõug ei saa kõigest arenemisest hoolimata üle astuda oma loomulikest piirest, nagu iga looma ja taime liik oma raamidesse jääb.

Üldist rahuldust ei saa ka seepärast tulla, et inimkond nimelt üksikuist inimesist koosneb, kus igal ühel tegemist on oma murega, ja igaüks kõike näeb eeskätt omast seisukohast. See paistab meile selgesti silma, kui liigume võõrastes oludes või kui süveneme kaugesse minevikku või satume vastuollu mõnesuguste liiga isiklikkude nõuetega.

K o l m a s f a k t: *Loomulik enese alalhoiu ja lõputa edasielamise tahtmine.* Käesoleva sihi saavutamise järele tõusevad uued nõuded ja soovid. Ihad ja tungid rahulduvad ainult lühikeseks ajaks. Valitsb kõikumatu eeldus, et iga-le soovile vastab täitumine: näljale — toit, ja nule — jook, õppimisele — teadus, külvile — lõikus, elujanule — elumaitmine. Taotluste ebaõnnestumine ei muuda eeldust, sest siis on viga mujal. Nälga ei sure keegi, et toitu üldse ei ole, vaid et tema isiklikult toitu ei saanud.

Tõeotsija ei leia alati tõtt, sest et ta õiget teed ei leia. Kullaotsijad võivad kulda vale kohas otsida või võistlejate ohvriks saada. Pettumused ja õnnetused ei hoiu aga kedagi tagasi. Raudtee õnnetused pole raudteede ehitamist takistanud, plahvatused ei pane sõjaasjandust seisma. Ot-simised, nõudmised, igatsused ei kustu, vaid kes-tavad edasi. Saavutised kihutavad suuremaile otsinguile.

C. J ä r e l d u s. *Tõenäoline on, et meie ko-gutud elusiu ei kao, vaid et isiksuslik elu jätkub seni tundmatul viisil, mis alamale astmele võib ainult aimdusena paista, saavutatud uues olu-korras aga avab koguni uued avaramad välja-vaated täielikkusele.*

Nagu juba öeldud, ei pretendeeri see tõestus matemaatilisele absoluutsusele, kuna matemaatika on teistlaadi teadus ja teiseks puuduvad siin kogemused, mille tähendust meie sugugi ei eita, nagu me ei salga ka perspektiivsete nähtuste väärtusi. Peame aga jällegi rõhutama seda, et kogemuste puudus ei õigusta mitte vastupidiseid järeldusi tegema, nagu juba nägime olemasolu suhtes. Ei ole ka sugugi õige kogemuste pärast küsimust lihtsalt lahtiseks jätta, kui väga kaa-luvad põhjused tõstavad meie järelduse kõrge-kraadilise tõenäolisuse tasemele.

Et see tõestus mitte kõigile üheväärtuslik ei paista, pole meile sugugi üllatav, kuna tunneme väga hästi materialismi päranduse mõju ja idea-lismi ühekülgsust ja suudame neid küllalt arvus-tada. Pole ju saladus, et veel 30 aasta eest tea-duseilmas sihikohasusest ja looduse otstarbeko-hasusest midagi kuulda ei tahetud ja mõned loo-dusteadlased säärase mõtetega vähemuses olid. Nüüd on pilt väga muutunud ja materialistlik

radikaalsus järjest taganemas, isegi loodusteadlaste peres. Materialismi sarved on maha joostud.

Et loodusest pilti tuua, võiksime küsida: kas tõuk võib aimata, et temast tuleb ilusate tiibadega liblikas, kes kergesti lendu tõuseb, koguni teisel kujul? Kas inimene pole enam oma mõistusega ja tahtejõuga? Miks ei või inimene, kes juba oma praegusel kujul nii palju korda saadab, esineda uuel paremal kujul, kus tema võimed hoopis vabamad on ja hulk praegusi tõkkeid ja takistusi ära langenud? Kahtlejate pääraputused ei avalda mingit teaduslikkust, vaid ainult teadmatuse eesõigustamist ja on sellepoolest ebausuga ühelaadsed, kus usu nimel, aga mitte loova ega teadliku usu vaimus püütakse ohjeldada teadust. Iseasi on siis veel teaduse ühtlus, mis ka veel saavutamata on ja mille tundmine kahjuks mõnelgi usu eestkostjal üle jõu käib, nii et ta ei suuda ühte kaitsta ega teist rünnata, vaid jääb kahevahel lonkama. Meie aga ei lähe mitte poliitilist usku kaitsma, vaid asume kõigepäält inimese hingelise õiguse kaitsmisele, millest järgneb kõik muu, isegi usu kaitse. Sest inimene pole usu päralt, vaid usk ja kirik, töö ja hingamine on inimese päralt. Inimese suurus on tema hingeline suurus. Selle kunstlikkude kammitsate kõrvaldamine on üli-tähtis ülesanne. „Tõde peab vabaks tegema,“ ütles maailma kõige suurem isik. Selle tõe teenistuses on ka see raamat kirjutatud.

SISUKORD.

	Lk.
Saateks	5
1. Küsimuse sääd	9
2. Maailmavaated	16
A. Materialism	17
B. Idealism	24
C. Kompromissid	28
D. Personalism	30
3. Ühtlus mitmekesisuses ehk mitmelaadilikkuses	36
4. Mis on mateeria?	45
5. Mis on hing?	51
6. Ihu ja hing	55
7. Isiku algus	64
8. Näilisus ja tõelisus	71
9. Mis on aeg?	74
10. Mis on ruum?	82
11. Mis on liikumine?	88
12. Mis on asi?	96
13. Hinge surematus	100
14. Ökonoomiline tõestus	109
